Eberhard Licht

De simpele economie

Hoe we samen uit die groeidwang kunnen stappen

Eberhard Licht

De simpele economie

Hoe we samen uit die groeidwang kunnen stappen

Nieuwe uitgave, oktober 2026

„Niet de meest correcte theorieën vinden praktische toepassing, maar de eenvoudigste."

Konrad Zuse (uitvinder van de computer)

De ideeën uit dit boek zijn ook wetenschappelijk uitgewerkt:

Wetenschappelijk rapport: simple.economy.nu/realtime-toewijzing

Stellingen: simple.economy.nu/stellingen

Colofon

Eberhard Licht
c/o flexdienst – #21307
Kurt-Schumacher-Straße 76
67663 Kaiserslautern
Duitsland
E-mail: simple@economy.nu

Gegevens overeenkomstig § 5 van de Duitse wet op digitale diensten (DDG).
Verantwoordelijk voor de inhoud: Eberhard Licht (zie boven voor adres).

Auteursrecht: „CC0 1.0 Universal (CC0 1.0) Public Domain Dedication”
https://creativecommons.org/publicdomain/zero/1.0/

Eerste publicatie: 24 april 2022
Nieuwe uitgave: 29 oktober 2026

Bij de structurering en taalkundige redactie van deze nieuwe uitgave is gebruikgemaakt van AI-ondersteunde software (Claude). De verantwoordelijkheid voor de inhoud ligt volledig bij de auteur.

Inhoud

1. Voorwoord 6
Deel I – De uitgangssituatie 11
2. Wat de markt heeft bereikt 12
3. De grenzen van de groei 17
4. Waarom we vastzitten 23
Deel II – Het idee 30
5. Waarvoor we eigenlijk economisch actief zijn 31
6. De grootste economie zonder prijzen 37
7. Van het prijssignaal naar directe afstemming 43
Deel III – De overgang 49
8. De gezamenlijke uitstap 50
9. De eerste dag 58
10. Wat ertegen spreekt – bezwaren serieus genomen 64
Deel IV – Het leven daarna 72
11. Werk, geld en zekerheid 73
12. Bedrijven, eigendom en macht 79
13. Zorg, infrastructuur en de staat 86
Deel V – De wereld 93
14. Wederkerigheid in plaats van ongelijkheid 94
15. Epiloog – De lunch is klaar 100
Bijlage: Ideeënhistorische plaatsbepaling 106
Literatuurlijst 113
De auteur 118

1. Voorwoord

Peperkoek in september

De peperkoek kwam op drieëntwintig september. Twee dozen, plus een doos speculaas, kerststollen in doorzichtige folie en een pakketje met versieringen: rode strikken, gouden sterren, een kartonnen kerstman die met één arm zwaaide als je hem rechtop zette.

Anna stond op een klein trapje in de etalage en bevestigde de sterren aan een touwtje. Buiten was het tweeëntwintig graden. Op de stoep aan de overkant zaten mensen in korte broeken voor het ijssalon.

„Mevrouw Hofmann", zei een stem achter haar. Meneer Albers stond in de deuropening, met zijn twee roggebroodjes in een zak, en keek omhoog naar de kartonnen kerstman. „Is het alweer zover?"

„Vraag het maar niet."

„Ik vraag het maar. Ik heb de tuinmeubelen nog niet eens binnengehaald."

Anna klom van de ladder af. „De vertegenwoordiger van de groothandel was er vorige week. Hij zei dat wie pas in oktober begint, al verloren heeft. Mensen kopen hun peperkoek waar ze die het eerst zien." Ze knikte naar het raam, over de straat, waar het oranje bord van de bakkerij oplichtte. „Daar staan ze al twee weken in het schap."

Meneer Albers schudde zijn hoofd, wenste haar een fijne dag en vertrok.

* * *

's Middags kwam Mira langs om een brood te halen. Ze bleef voor de etalage staan en keek naar de zwaaiende kerstman met een gezichtsuitdrukking die Anna maar al te goed kende.

„Mama. Het is september."

„Ik weet het."

„Je weet toch dat dit precies is waar we het laatst over hadden? Ze willen dat mensen al in de herfst in de koopstemming komen, zodat ze in december zoveel mogelijk spullen kopen die ze niet nodig hebben. En in januari belandt alles bij het afval."

„Ik weet het, Mira."

„En waarom doe je er dan aan mee?"

Anna legde de ster neer die ze net in haar hand had. „Omdat ik in december een derde van mijn jaaromzet haal. Als de kerstverkopen tegenvallen, kan ik in februari de lonen niet betalen. Dan moet ik mevrouw Kern vertellen dat ze nog maar halve dagen kan komen werken. En mevrouw Kern heeft twee kinderen."

Mira zweeg.

„Ik doe dit niet omdat ik wil dat mensen spullen kopen die ze niet nodig hebben," zei Anna zachter. „Ik doe dit omdat ik geen keuze heb. Net zoals die mensen daar ook geen keuze hebben. En de groothandelaar ook niet."

* * *

Toen Mira weg was, klom Anna nog een keer op de ladder om de laatste ster op te hangen. Ze dacht aan de kerstdagen uit haar kindertijd in de molen. Aan het bord met koekjes dat haar grootmoeder had gebakken. Aan de trui die Walters zus voor haar had gebreid en die haar veel te groot was. Aan de cadeautjes die niet waren gekocht, maar zelfgemaakt, en aan de vreugde die meer met de mensen te maken had gehad dan met de spullen.

Vroeger waren cadeautjes een gebaar geweest. Tegenwoordig waren ze een omzetdoel.

Ze knoopte het touwtje stevig vast en klom naar beneden. De kartonnen kerstman zwaaide. Buiten op straat liep een man in korte broek voorbij en lachte toen hij hem zag.

* * *

Kerstmis in september

Elk jaar, enkele weken voor Kerstmis, begint de belangrijkste periode voor de handel. Veel winkels halen in de laatste weken van het jaar een groot deel van hun omzet binnen. Daarmee plannen ze hun investeringen, hun lonen en hun toekomst. En voor veel mensen is het kopen van cadeaus allang ook een beloning geworden voor een jaar hard werken.

Vanuit het perspectief van een individueel bedrijf is dat volkomen logisch. Anna versiert haar etalage niet in september omdat ze mensen tot kopen wil verleiden, maar omdat ze in februari de lonen moet betalen. Maar vanuit het perspectief van de hele economie – en de aarde waarop die plaatsvindt – komt hier iets fundamenteels naar voren: verkopen is in onze economie geen keuze, maar een noodzaak. Als er niet genoeg wordt verkocht, komen bedrijven in moeilijkheden, blijven investeringen uit en gaan banen verloren. De dwang tot groei is geen kwaadwilligheid van individuele mensen. Ze is ingebouwd in de grondslagen van onze economische orde.

Tegelijkertijd weten we dat onbeperkte groei op een beperkte planeet niet mogelijk is. Zelfs overtuigde voorstanders van de markteconomie erkennen dit conflict steeds meer. De tot nu toe ondernomen pogingen om een oplossing te vinden – zuinigere technologie, hernieuwbare energie, de hoop om groei los te koppelen van het verbruik van hulpbronnen – hebben veel teweeggebracht, maar het fundamentele probleem niet opgelost. En wanneer mensen minder kopen of hun spullen langer gebruiken, reageert de economie niet met opluchting, maar met een crisis.

Wat de markt heeft gepresteerd

Dit boek is geen afrekening met de markteconomie. Integendeel: het begint met een eerbetoon.

In tijden van echte schaarste was de markt het meest effectieve instrument dat de mensheid tot haar beschikking had. Hij heeft werk georganiseerd, kennis verspreid en uitvindingen beloond. Hij heeft schaarste beter het hoofd geboden dan welke planningsinstantie dan ook. En hij heeft in twee eeuwen een groot deel van de mensheid uit een armoede geleid die we ons vandaag de dag nauwelijks nog kunnen voorstellen.

De paradox van de overvloed

Juist daarin schuilt de grootste paradox van onze tijd. De markt was zo succesvol dat hij een wereld van mogelijke overvloed heeft gecreëerd. De huidige productie zou groot genoeg zijn om ieder mens te voorzien van wat hij nodig heeft voor een waardig leven.

Toch beheren we deze rijkdom nog steeds met de instrumenten van schaarste: met geld, prijzen en loonarbeid. En deze instrumenten dwingen ons om de overvloed kunstmatig te beperken. Er wordt niet in de eerste plaats geproduceerd wat mensen nodig hebben, maar wat verkocht kan worden. Dingen worden vervangen voordat ze versleten zijn. De gevolgkosten voor het milieu en de samenleving komen in geen enkele berekening voor.

Tegelijkertijd is er de afgelopen decennia iets veranderd wat nog nooit eerder bestond. Digitale netwerken, geautomatiseerde logistiek en kunstmatige intelligentie maken het voor het eerst mogelijk om de vraag, productiecapaciteiten en toeleveringsketens in realtime in kaart te brengen en direct op elkaar af te stemmen – zonder de omweg via de prijs.

De vragen in dit boek

Hieruit vloeien vragen voort die dit boek tracht te beantwoorden:

Kan de directe afstemming van vraag en productie de sturing door prijzen en geld vervangen?

Hoe zou een economie eruit kunnen zien die bedrijven bevrijdt van de dwang om te groeien en hen in staat stelt om gewoon goede producten voor de mensen te maken?

Onder welke voorwaarden zouden de eigenaren van bedrijven, grondstoffen en onroerend goed bereid zijn deze ter beschikking te stellen aan de gemeenschap?

En dan de vragen die iedereen meteen stelt: Zouden mensen stoppen met werken als ze gratis zouden worden voorzien? Zouden de winkels leeggehaald worden als er geen kassa's meer zouden zijn? Zou de natuur nog meedogenlozer worden uitgebuit als er geen prijs meer is die het verbruik beperkt?

De antwoorden mogen op het eerste gezicht verrassend lijken. Ze zijn echter gebaseerd op een eenvoudige observatie: mensen organiseren vandaag de dag al een groot deel van hun leven zonder te kopen of te verkopen. In gezinnen, onder vrienden, in de buurt en bij

vrijwilligerswerk zorgen mensen voor elkaar zonder rekeningen uit te schrijven. Dit boek vraagt zich af of het principe van zorg, dat ons privéleven al duizenden jaren ondersteunt, ook kan worden toegepast op de economie als geheel.

Wat dit boek niet voorstelt

Om misverstanden te voorkomen, moet meteen aan het begin worden gezegd wat dit boek niet voorstelt.

Het stelt geen planeconomie voor. Er is geen planningsbureau en geen overheidsinstantie die bepaalt wat er wordt geproduceerd.

Het stelt geen onteigening voor. Van niemand wordt iets afgenomen. Ondernemers blijven hun bedrijven leiden.

Het stelt geen omverwerping voor. De weg die dit boek beschrijft, is gebaseerd op een gezamenlijke, vrijwillige beslissing die democratisch wordt gewaarborgd.

En het predikt geen ontbering. Het beschrijft een wereld waarin mensen waarschijnlijk minder zouden consumeren, zonder het gevoel te hebben dat ze iets moeten missen.

Voor wie dit boek is geschreven

Dit boek richt zich tot twee groepen mensen die zelden met elkaar praten.

Het richt zich tot degenen die kritisch staan tegenover groei en op zoek zijn naar manieren om de bestaansmiddelen van toekomstige generaties te behouden. Het biedt hen een weg die niet afhankelijk is van de goede wil van elk individu en die niemand zijn bestaan ontneemt.

En het richt zich tot degenen die overtuigd zijn van de markteconomie en de voordelen ervan terecht verdedigen. Hun sterkste argumenten – van Adam Smith tot Friedrich August von Hayek – worden in dit boek serieus genomen en uitvoerig besproken.

Beide groepen hebben meer gemeen dan ze denken. Beide willen dat mensen goed kunnen leven. Beide weten dat de economie er is om in de behoeften van mensen te voorzien. En beide voelen aan dat de huidige koers zo niet oneindig kan doorgaan.

Hoe dit boek is opgebouwd

Het boek bestaat uit vijf delen. Deel I beschrijft de uitgangssituatie: wat de markt heeft gepresteerd, tegen welke grenzen hij aanloopt en waarom we er toch niet zonder kunnen. Deel II ontwikkelt het idee van een economie die zich rechtstreeks richt op de behoeften. Deel III beschrijft hoe een overgang zou kunnen slagen en welke bezwaren ertegen spreken. Deel IV laat zien hoe werk, eigendom, zorg en de staat daarna zouden kunnen veranderen. Deel V kijkt naar de wereld als geheel.

Elk hoofdstuk begint met een korte scène. Die gaat over een gezin: over Anna, een meesterbakker met vier werknemers; over haar broer Jonas, controller bij een toeleverancier in de auto-industrie en overtuigd voorstander van de markteconomie; over

Anna's dochter Mira, die studeert, actief is in de klimaatbeweging en ongeduldig wacht op verandering; en over Walter, de vader, die vroeger een molen runde en zich een tijd herinnert waarin men nog wist waarvoor men werkte. Deze familie is verzonnen. Maar wat zij meemaken, maken veel mensen vandaag de dag mee.

Elke scène wordt gevolgd door een informatief gedeelte waarin het thema uitgebreid wordt behandeld en met bronnen wordt onderbouwd. Aan het einde van elk hoofdstuk vat een korte paragraaf het belangrijkste samen.

Een gebaar

Aan het einde van dit boek staat de wens voor een wereld waarin de cadeaus die we elkaar met Kerstmis geven geen economische noodzaak meer zijn – maar weer zijn wat ze altijd hadden moeten zijn: een menselijk gebaar.

Naar de inhoudsopgave

Deel I – De uitgangssituatie

2. Wat de markt heeft bereikt

De molen bij de stuw

De molen stond er nog. Het waterrad zat al dertig jaar vastgeroest en er groeide mos op het dak, maar de muren stonden nog overeind. Walter bleef aan de oever staan en leunde op zijn stok.

„Hier deed mijn grootvader elke ochtend om vijf uur de deur open," zei hij. „Zomer als winter."

Mira was met hem meegegaan omdat Anna haar dat had gevraagd. De dokter had gezegd dat hij meer moest wandelen. Eigenlijk had ze voor haar huiswerk willen lezen: kritiek op de economische groei, planetaire grenzen, een stapel essays die allemaal min of meer hetzelfde zeiden. Dat het zo niet verder kan.

„Hoeveel verdiende hij dan?", vroeg ze.

Walter lachte. „Verdiend? In het begin zag hij helemaal geen geld. De boeren brachten hun graan, en hij hield een deel daarvan in als maalgeld. Dat heette de 'Metze'. Een scheffel van zestien, zo ongeveer. De rest kregen ze terug als meel."

„En als het meel slecht was?"

„Dan stond bakker Huber de volgende ochtend voor de deur. En op zondag wist het hele dorp het." Hij wees naar het huis aan de overkant van de brug. „Daar woonde Huber. Mijn grootvader maalde zijn meel, Huber bakte ons brood. Niemand deed de ander een gunst. Iedereen wilde leven. Maar juist daarom moest iedereen goed werk leveren."

* * *

Ze gingen op het bankje bij de stuw zitten. Walter vertelde hoe zijn vader na de oorlog de molen had overgenomen, in een tijd waarin meel alleen op bonnen verkrijgbaar was.

„Mijn moeder vertelde vaak over de zomer van 1948", zei hij. „Toen kwam de nieuwe mark, en van de ene op de andere dag waren de etalages vol. De mensen stonden ervoor en huilden. Voorheen werd alles gerantsoeneerd, en toch was er niets. Daarna kostte alles geld, maar kon je het wel kopen."

„Maar dat kwam niet alleen door de markt", zei Mira. „Er was toch ook het Marshallplan en …"

„Natuurlijk." Walter knikte. „Maar één ding kan ik je zeggen, kind: zonder de markt zouden we in de jaren vijftig geen eerste tractor hebben gehad. Geen wasmachine voor mijn moeder, die daarvoor elke maandag met pijnlijke handen aan het wasbord stond. En ik zou nooit naar Italië zijn gekomen." Hij glimlachte. „Negentienzestig. Rimini. Op de motor."

Mira kende het verhaal. Ze had hem nooit onderbroken.

* * *

„En waarom staat de molen dan stil?”, vroeg ze na een tijdje.

Walter staarde lang naar het waterrad.

„Eind jaren tachtig leverden de grote molens langs de snelweg de helft van het meel. Met vrachtwagens, rechtstreeks naar de bakkerijfabrieken. Ik heb het nog tien jaar volgehouden, daarna ging het niet meer.” Hij haalde zijn schouders op. „Dat was geen onrecht. Ze waren gewoon beter. Of in ieder geval goedkoper.”

„Is dat niet hetzelfde?”

„Vroeger wel,” zei Walter. „Vroeger was goedkoper meestal ook beter. Minder werk voor hetzelfde brood, dat was vooruitgang. Dat heeft ons allemaal rijker gemaakt.” Hij tikte met zijn stok tegen de bank. „Tegenwoordig weet ik dat niet meer zo zeker.”

„Wat bedoel je?”

„Je moeder bakt brood dat beter is dan alles wat er hier ooit te krijgen was. En toch moet ze zich elk jaar afvragen of ze het zich nog kan veroorloven.” Hij stond moeizaam op. „De markt heeft ons uit de nood geholpen, Mira. Dat mag je nooit vergeten. Ik vraag me alleen af of hij ook weet wanneer hij klaar is.”

Op de terugweg zei geen van beiden iets. Maar Mira dacht erover na dat er in haar stapel opstellen geen enkele zin stond die klonk zoals die van haar grootvader.

* * *

De zin van de bakker

> *„We verwachten niet van de welwillendheid van de slager, de brouwer en de bakker wat we nodig hebben om te eten, maar van het feit dat zij hun eigen belangen behartigen. We doen geen beroep op hun naastenliefde, maar op hun eigenliefde.”*
>
> Adam Smith, De rijkdom van de naties (1776)

Het is waarschijnlijk het beroemdste citaat uit de economische wetenschappen. Met deze twee zinnen beschreef de Schotse moraalfilosoof Adam Smith wat Walters grootvader en de bakker Huber elke dag meemaakten: niemand deed de ander een gunst, en juist daarom moesten beiden goed werk leveren (Smith, 2023).

Smith wordt vaak zo geïnterpreteerd alsof hij egoïsme tot deugd heeft verklaard. Dat is niet juist. Hij spreekt van „self-love”, van eigenliefde – de begrijpelijke wens om voor zichzelf en het eigen gezin te zorgen. Zeventien jaar vóór „De rijkdom van de naties” had hij een heel boek geschreven over medeleven, de „Theorie van de ethische gevoelens” (Smith, 1759). Voor Smith was de mens een wezen dat zich in anderen verplaatst en door hen gerespecteerd wil worden. De markt moest deze eigenschappen niet vervangen, maar er een kader voor bieden.

Zijn observatie was eenvoudig en overtuigend: als ieder mens voor zichzelf zorgt door iets nuttigs voor anderen te produceren, ontstaat er welvaart zonder dat iemand die hoeft te plannen. Later werd hiervoor het beeld van de „onzichtbare hand" gebruikt. Smith zelf gebruikt de uitdrukking in „De rijkdom van de naties" slechts één keer en in een beperktere context. Toch heeft het beeld ingang gevonden, omdat het een kern van waarheid bevat.

Waarom de bakker vroeger nuttig was

De wereld die Smith voor ogen had, was overzichtelijk. De bakker woonde in hetzelfde dorp als zijn klanten. Hij moest in een echte, dagelijkse behoefte voorzien om zelf te kunnen leven: hij moest brood bakken dat verzadigde en lekker smaakte. Zijn eigenbelang en het nut voor de gemeenschap gingen grotendeels in dezelfde richting. Winst was geen doel op zich, maar het gevolg van een vervulde voorzieningstaak. Dat is het beeld van de eerbare handelaar dat tot op de dag van vandaag veel ondernemers leidt.

Men moet die tijd echter niet idealiseren. Ook in de 18e eeuw werd brood aangelengd, werden prijzen afgesproken en werden concurrenten door gildevoorschriften buiten de deur gehouden. In veel steden stelden de autoriteiten de broodprijs vast, omdat men de bakkers niet vertrouwde. Smith zelf was een scherpe criticus van de kooplieden. Hij waarschuwde dat mensen uit dezelfde branche zelden bij elkaar kwamen zonder dat er uiteindelijk een afspraak tegen het algemeen belang werd gesloten. Hij wantrouwde monopolies en de nauwe band tussen handel en staat.

Juist daarom is zijn gedachte zo krachtig. Smith was geen idealist. Hij zag de zwakheden van mensen en markten – en kwam niettemin tot de conclusie dat de vrije uitwisseling tussen vele kleine aanbieders de mensen beter voorziet dan welke andere orde dan ook die hij kende.

Wat de markt heeft gepresteerd

De geschiedenis heeft hem in verbazingwekkende mate gelijk gegeven. Rond 1800 leefde de overgrote meerderheid van de mensheid in een armoede die we ons vandaag de dag nauwelijks nog kunnen voorstellen. De meeste mensen werkten op het land, en één enkele slechte oogst kon een hongersnood veroorzaken. Bijna één op de twee kinderen stierf voordat het vijf jaar oud was.

Tegenwoordig leeft slechts een klein deel van de wereldbevolking nog in extreme armoede. De levensverwachting is meer dan verdubbeld. Wasmachines, antibiotica, elektrisch licht, spoorwegen en computers – dit alles werd niet door een centrale overheid opgelegd, maar ontstond uit de concurrentie tussen vele uitvinders, ondernemers en arbeiders die iets beters of goedkopers wilden aanbieden.

In Duitsland heeft deze ervaring een naam: het economische wonder. Toen in juni 1948 de nieuwe munteenheid werd ingevoerd en Ludwig Erhard tegelijkertijd de meeste prijsvoorschriften afschafte, vulden de etalages zich bijna van de ene op de andere dag.

Erhard combineerde de markt met sociale compensatie en noemde zijn programma „Welvaart voor iedereen” (Erhard, 1957). Voor Walters generatie was dat geen theorie. Het was de eerste tractor, de eerste wasmachine, de eerste reis naar Italië.

Ook de vergelijking spreekt in het voordeel van de markt. De planeconomieën van de 20e eeuw probeerden de bevoorrading van bovenaf te sturen. Ze faalden niet alleen door een gebrek aan vrijheid, maar ook doordat hun autoriteiten simpelweg niet wisten wat waar nodig was. Er waren schoenen in de verkeerde maten en te weinig reserveonderdelen, terwijl elders de magazijnen uitpuilden. De markt heeft deze taak beter opgelost dan welke centrale overheid dan ook.

De prijs als informatiesysteem

Waarom de markt hierin zo superieur was, heeft de Oostenrijkse econoom Friedrich August von Hayek in 1945 in een beroemd essay uitgelegd (Hayek, 1945). Voor hem lag de werkelijke kracht van de markt niet in de concurrentie op zich, maar in de prijzen.

Hayeks uitgangspunt was een bescheiden inzicht: de kennis die een economie nodig heeft, is verspreid over miljoenen mensen. De boer weet hoe het met zijn oogst staat. De molenaar weet hoeveel graan hij nog heeft. De bakker weet wat zijn klanten morgen zullen kopen. Geen enkele overheidsinstantie ter wereld zou al deze kennis tijdig kunnen verzamelen.

De prijs, zo stelde Hayek, lost dit probleem op geniale wijze op. Hij bundelt al deze verspreide informatie tot één enkel getal. Hayek koos tin als voorbeeld: als tin ergens ter wereld schaars wordt, of dat nu komt doordat een mijn sluit of omdat er een nieuwe toepassing is ontdekt, dan stijgt de prijs ervan. En duizenden mensen die tin gebruiken, gaan er zuiniger mee om – zonder te weten waarom het schaars is geworden. Dat hoeven ze ook niet te weten. De prijs heeft het hen verteld.

Hayek vergeleek het prijssysteem met een telecommunicatienetwerk dat berichten over schaarste en vraag over grote afstanden doorgeeft en tussen mensen die elkaar nooit ontmoeten. In 1974 ontving hij hiervoor de Nobelprijs voor de Economische Wetenschappen.

Dit argument is tot op de dag van vandaag het sterkste argument vóór de markt, en dit boek neemt het serieus. Wie een economie zonder prijzen voorstelt, moet een antwoord hebben op de vraag hoe de informatie die vandaag de dag in de prijs vervat zit, op een andere manier bij de mensen terechtkomt. We komen hier in hoofdstuk 7 op terug.

De paradox van het succes

De markt was dus geen dwaalweg. Meer dan twee eeuwen lang was hij het meest effectieve instrument dat de mensheid had om arbeid te organiseren, kennis te verspreiden en schaarste te overwinnen.

Maar juist in zijn succes schuilt een vraag die Walter bij de stuw heeft gesteld: weet de markt ook wanneer hij klaar is?

Hij is gemaakt voor een wereld van schaarste. In zo'n wereld was elk extra brood, elk extra paar schoenen, elke extra machine een aanwinst. Meer produceren betekende beter leven. Tegenwoordig produceren de rijke landen echter veel meer dan hun inwoners nodig hebben voor een goed leven – en toch moet de economie elk jaar blijven groeien om banen, pensioenen en overheidsbegrotingen veilig te stellen.

Hierdoor verandert er iets fundamenteels. In de tijd van Smith leidde het eigenbelang van de bakker bijna vanzelf tot het welzijn van zijn klanten. Tegenwoordig raakt deze band op steeds meer plaatsen verbroken. Dat komt niet doordat de mensen slechter zijn geworden. Het komt doordat de omstandigheden zijn veranderd waaronder de markt ooit zo weldadig was.

Hoe ver deze verandering reikt en tegen welke grenzen ze stuit, wordt in het volgende hoofdstuk duidelijk.

Het belangrijkste in het kort

- Adam Smith had gelijk voor zijn tijd: wie voor zichzelf zorgt door anderen te helpen, creëert welvaart voor iedereen. Hij bedoelde eigenliefde, niet egoïsme, en hij was een scherpe criticus van monopolies en kartels.
- De markt heeft de mensheid in twee eeuwen uit de massale armoede geleid. In Duitsland staat daarvoor het economische wonder met de belofte „welvaart voor iedereen".
- Friedrich August von Hayek heeft aangetoond waarom de markt superieur was aan elke planningsinstantie: de prijs bundelt verspreide kennis en geeft die door aan iedereen. Elk alternatief moet op dit argument een antwoord geven.
- De markt is geschapen voor een wereld van schaarste. In een wereld van mogelijke overvloed rijst de vraag of hij nog steeds dezelfde taak vervult.

Naar de inhoudsopgave

3. De grenzen van de groei

Twee curven

Het was Anna's verjaardag en zoals elk jaar had ze zich voorgenomen om die zondag niet te werken. Zoals elk jaar hield ze het vol tot de koffie.

Mira had haar tablet tegen de suikerpot gezet. Op het scherm steeg een curve, gekarteld als een zaagblad, maar onverstoorbaar omhoog.

„Mauna Loa," zei ze. „Hawaï. Daar meten ze sinds 1958 het CO_2-gehalte in de lucht. Elk jaar een nieuw record. En het gaat niet langzamer, oom Jonas. Het gaat sneller."

Jonas nam nog een stukje appeltaart. „Dat ontken ik helemaal niet."

„Maar?"

„Maar ik heb ook een grafiek." Hij haalde zijn mobieltje tevoorschijn en veegde door een tabel. „Dat is onze fabriek. De orderontvangst van de afgelopen twee jaar. Sinds maart zitten driehonderdtwintig mensen in de werktijdverkorting. Dat zijn geen cijfers, Mira. Dat is Rainer van de harderij, wiens dochter net een huis heeft gebouwd. Dat is Gül van de logistiek met haar drie kinderen."

„En daarom moeten we auto's blijven bouwen, totdat …"

„Daarom zeg ik dat groei niet zomaar een ideologie is die je even kunt uitschakelen. Als de economie niet groeit, raken mensen hun baan kwijt. En degenen die hun baan kwijtraken, zijn niet degenen die in jouw seminars over degrowth praten."

Mira werd rood. „Dat is oneerlijk."

„Ja," zei Jonas rustiger. „Dat is zo. Sorry."

* * *

Walter had de hele tijd zwijgend geluisterd. Nu zette hij zijn kopje neer.

„Jullie hebben allebei gelijk", zei hij. „Dat is juist het ergste."

Anna stond op om nieuwe koffie te zetten en bleef bij het aanrecht staan, waar een stapeltje papier lag. Ze had het eigenlijk onder het broodmandje geschoven, zodat ze het vandaag niet hoefde te zien.

„Willen jullie weten waar jullie twee grafieken terechtkomen?", vroeg ze terwijl ze de stapel omhoog hield. „Hier."

Jonas keek op van zijn mobieltje. „Wat is dat?"

„De leveranciersvragenlijst van Hotel am Markt. Ze maken deel uit van een keten, en die keten moet nu een duurzaamheidsverslag indienen. Dus willen ze van mij weten hoe groot de CO_2-voetafdruk van een sesambroodje is. Waar mijn meel vandaan komt, waar het meel van mijn molenaar vandaan komt, of kinderarbeid op het veld van de boer

uitgesloten is. Zesenveertig pagina's." Ze bladerde erdoorheen. „En op pagina drie staat dat ze de leveranciers beoordelen op prijs en duurzaamheid. Met gelijke weging."

„Dat is toch precies wat je wilt, Mira," zei Jonas. „Klimaatbescherming."

„Ik wil dat er minder CO_2 in de lucht terechtkomt", zei Mira. „Niet dat mama op zondag formulieren invult."

„En ik wil dat mijn mensen werk hebben," zei Jonas. „Niet dat de bakkerij van mijn zus verstikt raakt onder het papier."

Anna legde de stapel terug onder het broodmandje.

„Zien jullie wel", zei ze. „Jullie willen allebei iets zinnigs. En voor mij komt het allebei neer op werk dat geen enkel brood beter maakt."

* * *

Later, toen Mira al weg was en Jonas in de gang zijn jas aantrok, bleef hij nog even in de keukendeur staan.

„Weet je wat me echt irriteert aan Mira?", zei hij zachtjes.

„Dat ze gelijk heeft?"

„Dat ik geen antwoord heb." Hij trok de rits dicht. „Ik weet dat de groei zo niet eeuwig doorgaat. Iedereen in onze fabriek weet dat. Maar ik weet ook wat er gebeurt als het stopt. Het is net als fietsen. Als je stopt, val je om."

Anna knikte. Op het aanrecht lag nog Mira's tablet. Het grafiekje lichtte op in het donker.

* * *

Twee grafieken die allebei kloppen

Mira en Jonas hebben ruzie over twee grafieken. De ene toont het kooldioxidegehalte in de lucht, de andere de orderontvangst van een toeleverancier in de auto-industrie. Beide grafieken zijn echt, en beide beschrijven een ernstig probleem. Het lastige is dat ze met elkaar verbonden zijn: als de ene moet dalen, daalt onder de huidige omstandigheden ook de andere.

Dit hoofdstuk beschrijft drie grenzen waar onze economie vandaag de dag tegenaan loopt: de grens van de atmosfeer, de grens van een steeds ongelijker wordende verdeling en een grens die je pas opmerkt als je zelf een bedrijf runt – de uitputting van het midden- en kleinbedrijf. Maar eerst moeten we begrijpen waarom Jonas gelijk heeft als hij zegt dat je groei niet zomaar kunt uitschakelen.

Waarom de economie moet groeien

Onder economen is het omstreden of er sprake is van een echte „groeidwang". Onomstreden is echter wat er in de praktijk gebeurt als de economie niet groeit. Daar zijn in wezen vier redenen voor.

De eerste is de technische vooruitgang zelf. Jaar na jaar kunnen we met minder arbeid hetzelfde produceren. Dat is eigenlijk goed nieuws. Maar als de economie niet groeit, heeft ze minder mensen nodig. Wie zijn baan verliest, verliest zijn inkomen – want in ons bestel is het levensonderhoud bijna altijd gekoppeld aan betaald werk.

De tweede reden zijn leningen. Bedrijven financieren machines, gebouwen en ontwikkelingen met leningen die ze inclusief rente moeten terugbetalen. Dat lukt op de lange termijn alleen als hun inkomsten stijgen. Een bankadviseur die naar de omzetstijging vraagt, doet dat niet uit kwaadaardigheid.

De derde reden zijn de verwachtingen van de beleggers. Wie zijn geld in aandelen, fondsen of levensverzekeringen belegt – en dat zijn miljoenen gewone spaarders – verwacht rendement. Dat rendement moet ergens vandaan komen.

De vierde reden zijn de overheidsbegrotingen. Belastingen, pensioenen, ziektekosten- en werkloosheidsverzekeringen zijn afhankelijk van lonen en omzetten. Als de economie krimpt, dalen de inkomsten juist op het moment dat meer mensen steun nodig hebben.

Daarom reageert onze economie niet met rust op stilstand, maar met een crisis. Als mensen minder kopen omdat ze het milieu willen ontzien, is dat ecologisch gezien juist – en leidt het toch tot werktijdverkorting. Regeringen reageren hierop met stimuleringsprogramma's, die vaak met krediet worden gefinancierd. Jonas' vergelijking met de fiets klopt: wie stopt, valt om.

De grens van de atmosfeer

Sinds 1958 meet een station op de vulkaan Mauna Loa op Hawaï het kooldioxidegehalte in de lucht. Vóór het begin van de industrialisatie lag dit gehalte op ongeveer 280 delen per miljoen. Tegenwoordig ligt het boven de 420 – hoger dan ooit tevoren in de geschiedenis van de mensheid. In de afgelopen vijftig jaar is het met gemiddeld ongeveer 2 delen per miljoen per jaar gestegen. In de afgelopen vijf jaar is de stijging versneld tot ongeveer 2,7 (NOAA Global Monitoring Laboratory, 2026).

Dat de mens de belangrijkste oorzaak is van deze opwarming, staat in de wetenschap buiten kijf. Het Intergouvernementele Panel inzake Klimaatverandering (IPCC) en de Wereldorganisatie voor Meteorologie bevestigen dit al decennia lang. Het jaar 2024 was het eerste kalenderjaar waarin de wereldwijde gemiddelde temperatuur meer dan 1,5 graden boven het pre-industriële niveau lag.

De oorzaak is bekend: de wereldeconomie is nog steeds voor ongeveer 80 procent afhankelijk van steenkool, olie en gas (Kearney, 2025). En het Internationaal Monetair

Fonds verwacht voor de komende jaren een verdere groei van de wereldwijde economische productie (Internationaal Monetair Fonds, 2026).

Kan men niet beide hebben – groei en klimaatbescherming? De hoop daarop heet „ontkoppeling", en die is niet ongegrond. Duitsland heeft zijn uitstoot van broeikasgassen sinds 1990 bijna gehalveerd, terwijl de economische prestaties zijn gegroeid. Zonnepanelen en windturbines zijn zo goedkoop geworden dat niemand dat twintig jaar geleden had kunnen voorspellen. Dat is een echte prestatie, ook een prestatie van de markt.

Maar voor een eerlijke balans moeten we twee dingen in ogenschouw nemen. Een deel van de besparingen in Europa is te danken aan het feit dat energie-intensieve productie naar andere landen is verplaatst – de goederen kopen we toch. En wereldwijd blijven de emissies stijgen. De ontkoppeling lukt, maar het gaat te langzaam. Elk procent groei moet eerst door efficiëntie worden gecompenseerd, voordat er überhaupt een besparing overblijft. Het is alsof je een roltrap afloopt die omhoog gaat.

Al in 1972 waarschuwde de Club van Rome in zijn rapport „De grenzen aan de groei" voor deze ontwikkeling (Meadows, Meadows & Behrens, 1972). Ruim vijftig jaar later is er weinig veranderd aan de algemene koers.

Van wie is de welvaart?

De tweede grens is minder zichtbaar, maar niet minder ernstig. Het World Inequality Report documenteert al jaren dat vermogen zich steeds meer concentreert (World Inequality Report, 2026). De rijkste tien procent van de wereldbevolking bezit ongeveer driekwart van het wereldwijde vermogen. De armere helft van de mensheid bezit samen minder dan vijf procent.

Daarbij denkt men al snel aan miljardairs. Maar tot de rijkste tien procent van de wereld behoort al een groot deel van de middenklasse in de industrielanden: ingenieurs, artsen, meester-ambachtslieden, leraren met een eigen huis. Wie dit boek leest, behoort er hoogstwaarschijnlijk ook toe. Het gaat er dus niet om met de vinger naar anderen te wijzen.

Ook binnen de regio's zijn de verschillen groot. In Europa ontvangt de bovenste tien procent ongeveer 37 procent van alle inkomsten, in delen van het Midden-Oosten meer dan 60 procent (Sabautzki, 2025).

In de markteconomie is een zekere mate van ongelijkheid gewenst. Hogere inkomens moeten onderwijs, prestaties en risicobereidheid belonen. Maar bij toenemende concentratie ontstaat een tweede probleem dat ook Adam Smith zorgen zou hebben baard: de economie richt zich op de koopkracht. Waar veel geld is, wordt geproduceerd – tweede woningen, luxereizen, sportwagens. Waar weinig geld is, blijft de behoefte onvervuld, ook al is die dringend. En grote vermogens moeten op hun beurt worden belegd en rendement opleveren. Dat versterkt de druk op verdere groei.

De bureaucratieparadox

De derde grens is te zien op Anna's keukenkastje, in de vorm van zesenveertig pagina's papier.

De ruggengraat van de Europese economie wordt niet gevormd door de grote concerns, maar door kleine en middelgrote ondernemingen. Zij maken 99,8 procent van alle bedrijven in de Europese Unie uit, bieden werk aan bijna twee derde van alle werknemers en genereren meer dan de helft van de toegevoegde waarde (Europese Commissie, 2025). Juist deze bedrijven klagen vandaag de dag het hardst. In enquêtes noemt ongeveer twee derde van hen de bureaucratie als hun grootste last.

Deze bureaucratie is geen toeval en geen pesterij. Het is een poging van de staat om een lacune in de markt op te vullen. De prijs van een product zegt niets over hoeveel CO_2 er bij de productie is uitgestoten of of er ergens in de toeleveringsketen kinderen hebben gewerkt. Daarom verplicht de wetgever bedrijven om dit aan te tonen: met de wet op de toeleveringsketen (Lieferkettengesetz, 2023), met de verplichting tot duurzaamheidsrapportage (EU, 2022) en met de EU-taxonomie (EU, 2020).

De bedoeling is goed. Maar deze regels zijn geschreven voor grote concerns. De concerns schuiven de verplichtingen door naar hun toeleveranciers – en dat zijn meestal kleine bedrijven zoals de bakkerij van Anna. Wat bedoeld was als instrument voor de groten, wordt zo een zware last voor de kleinen (Bollen, 2025). Inmiddels is de EU begonnen een deel van deze verplichtingen weer te versoepelen. Daardoor neemt de last voor de bedrijven af – maar ook de bescherming die de regels hadden moeten bieden.

Dat is de bureaucratische paradox: hoe serieuzer we het klimaat en de mensenrechten nemen, hoe meer papierwerk er ontstaat. En hoe meer papierwerk er ontstaat, hoe luider de roep wordt om de regels weer af te schaffen. Mira en Jonas willen allebei iets zinnigs. Bij Anna komt het allebei neer op werk dat het brood niet beter maakt.

Drie grenzen, één patroon

Klimaatverandering, ongelijkheid en bureaucratie lijken op het eerste gezicht weinig met elkaar te maken te hebben. Toch volgen ze hetzelfde patroon. In alle drie de gevallen probeert een economie die afhankelijk is van groei, doelen te bereiken die moeilijk te verenigen zijn met groei. En in alle drie de gevallen worden de gevolgen achteraf hersteld: met klimaatakkoorden, herverdeling en rapportageverplichtingen.

Deze herstelmaatregelen zijn noodzakelijk en hebben veel opgeleverd. Maar ze bestrijden slechts de symptomen. Zolang de drijfveer – de druk om elk jaar meer te verkopen – dezelfde blijft, zullen ze met steeds grotere inspanningen achter de ontwikkeling aanlopen.

Dat roept de voor de hand liggende vraag op: als zoveel mensen het probleem onderkennen – klimaatwetenschappers, ondernemers, politici, burgers – waarom

verandert er dan niets? Het antwoord is verrassend eenvoudig en heeft niets te maken met hebzucht of domheid. Dat is het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

Het belangrijkste in het kort

- Onze economie moet groeien om banen, kredieten, pensioenen en overheidsbegrotingen stabiel te houden. Wie stilstaat, valt om.
- Het CO_2-gehalte in de lucht stijgt sneller dan ooit tevoren. Het loskoppelen van groei en uitstoot lukt gedeeltelijk, maar wereldwijd te langzaam.
- Vermogen concentreert zich steeds meer – en de productie volgt de koopkracht, niet de meest dringende behoeften.
- De maatregelen waarmee de staat deze problemen probeert op te lossen, treffen juist het midden- en kleinbedrijf het hardst. Alle drie de beperkingen volgen hetzelfde patroon.

Naar de inhoudsopgave

4. Waarom we vastzitten

De bakplaten

De vertegenwoordiger had de bakplaten op de werktafel uitgestald zoals een juwelier zijn ringen. Zwart staal, drie millimeter dik, de randen met de hand omgevouwen. „Die overleeft u wel," zei hij. „En uw dochter ook."

Anna streek met haar duim over de rand. Achter haar op de plank stonden de aluminiumplaten, die na twee jaar krom trokken. Hun coating bladderde op een gegeven moment af in kleine grijze vlokjes, en niemand wilde precies weten waar die terechtkwamen. Een nieuwe plaat van zwart staal kostte driehonderdveertig euro, een aluminiumplaat achtendertig.

„Ik neem contact op", zei ze.

* * *

's Avonds zat ze in het kleine kantoortje achter de bakkerij te rekenen. Mira had haar al een jaar lang voorgehouden hoeveel plastic er over de toonbank ging: de zakken met het kijkvenster, de folie om de broodjes, de bekers voor koffie om mee te nemen. Als Anna de platen zou kopen en tegelijkertijd zou overschakelen op papieren zakken, zou de prijs voor een kilo brood met ongeveer veertig cent stijgen.

Veertig cent. De meeste klanten zouden het niet merken. Sommigen wel.

Door het raam keek ze naar de hoek aan de overkant, waar tot afgelopen herfst slagerij Brandl had gezeten. Nu brandde daar het oranje uithangbord van een bakkerij. De deegballen kwamen diepgevroren uit een fabriek driehonderd kilometer verderop en werden in de winkel afgebakken. Het broodje kostte daar negenentwintig cent. Bij Anna kostte het vijfenvijftig.

* * *

De volgende ochtend zat ze tegenover meneer Kessler van de spaarbank. Hij begeleidde haar al twaalf jaar; de lening voor de etageoven liep nog vier jaar.

„Mevrouw Hofmann, ik wil eerlijk zijn", zei hij en draaide het scherm een stukje naar haar toe. „Uw cijfers zijn solide. Maar ze staan stil. Al drie jaar lang. Als we in het voorjaar over de vervolgfinanciering praten, zal de kredietafdeling vragen waar de groei vandaan moet komen."

„Ik bak brood", zei Anna. „Mensen gaan niet meer brood eten, alleen maar omdat ik dat graag zou willen."

„Misschien een tweede vestiging? Een café-gedeelte? Catering voor bedrijven?" Hij schoof een brochure over de tafel naar haar toe. Hij bedoelde het goed, dat wist ze. Maar hij had ook richtlijnen.

Ze dacht aan de bakplaten en zei er niets over.

* * *

Sevgi kwam haar 's avonds tegen op de gemeenschappelijke binnenplaats, waar beide winkels hun vuilnisbakken hadden staan. Sevgi runde de bakkerij aan de overkant. Ze sleepte net twee goedgevulde blauwe zakken naar de vuilnisbak.

„Alles van vandaag?", vroeg Anna.

„Alles van vandaag." Sevgi veegde haar handen af aan haar schort. „Het hoofdkantoor wil dat de toonbank er tot negentien uur vol uitziet. Een volle toonbank verkoopt beter, zeggen ze. Dat klopt ook wel."

„En als je vanaf zes uur gewoon minder afbakt?"

Sevgi lachte, maar niet onvriendelijk. „Dan ligt mijn omzet onder die van Hanau. Hanau bakt tot het einde vol. En wie onderaan de ranglijst staat, is volgend jaar geen filiaalmanager meer." Ze haalde haar schouders op. „Mijn hoofdkantoor heeft trouwens ook een baas. Het is voor de helft eigendom van een pensioenfonds in Canada. Dat moet gepensioneerde leraressen hun pensioen uitbetalen."

Ze stonden een tijdje stil naast elkaar.

„Weet je wat het grappige is?", zei Sevgi. „Geen van hen wil dat ik brood weggooi. De leraressen in Canada zeker niet."

* * *

Laat op de avond belde Jonas, zoals bijna elke donderdag. Anna vertelde hem over de bakplaten, over meneer Kessler en over Sevgi's blauwe zakken.

„Je kunt de bakplaten kopen", zei Jonas. „Je kunt ook overschakelen op papier. Dan ben je de meest fatsoenlijke bakker van de stad." Hij pauzeerde even. „Voor ongeveer drie jaar."

„Bedankt voor de bemoediging."

„Ik bedoel het niet kwaad, Anna. Bij ons is het precies hetzelfde. We zouden versnellingsbakken kunnen bouwen die dertig jaar meegaan. Onze ingenieurs zouden weten hoe. Maar de inkoopafdeling van de autofabrikant zou ons eruit gooien, omdat de concurrentie twaalf procent goedkoper is – en omdat de auto na tien jaar toch naar de schroothoop gaat. Wie daar als eerste uitstapt, is kansloos."

„En als iedereen tegelijkertijd uitstapt?"

Jonas zweeg zo lang dat ze dacht dat de verbinding was verbroken.

„Als iedereen het tegelijkertijd doet", zei hij uiteindelijk, „dan is er geen probleem. Dan is het zelfs beter voor iedereen. Maar dat gebeurt niet. Dat is nu juist het probleem."

* * *

Anna deed het licht in de bakkerij uit. In het donker glom de folder met de zwartstalen bakplaten nog op de tafel.

Het lag niet aan Sevgi. Het lag niet aan meneer Kessler, niet aan de leraressen in Canada, niet aan de klanten die op veertig cent moesten letten. Het lag ook niet aan haar. Ieder van hen deed precies wat verstandig was. En samen leverde dat iets op wat niemand van hen wilde.

Ze legde de folder in de la. Niet in de prullenbak. In de la.

* * *

Wat Anna heeft meegemaakt, heeft een naam

Niemand in Anna's verhaal heeft iets verkeerds gedaan. De bankadviseur let op de zekerheid van de lening, de filiaalmanager op haar ranking, het pensioenfonds op de pensioenen van de leraressen, de klanten op hun huishoudgeld – en Anna op het voortbestaan van haar bakkerij. Iedereen handelt verstandig. En toch komt er uiteindelijk iets uit dat niemand van hen wil: brood in de vuilnisbak, plastic aan de toonbank, bakplaten die na twee jaar verbogen zijn.

De wetenschap heeft al meer dan zeventig jaar geleden een naam bedacht voor deze situatie. Het heet het gevangenendilemma.

De speltheorie, een onderdeel van de wiskunde en de economische wetenschappen, onderzoekt hoe mensen beslissingen nemen wanneer de uitkomst niet alleen van henzelf afhangt, maar ook van wat anderen doen. Het bekendste gedachte-experiment luidt als volgt:

Twee verdachten worden na een inbraak gearresteerd en afzonderlijk ondervraagd. De politie heeft maar weinig bewijs. Aan elk van beiden wordt hetzelfde aanbod gedaan: wie bekent en de ander belast, komt vrij; de ander moet tien jaar de gevangenis in. Als beiden zwijgen, is het bewijs slechts voldoende voor één jaar. Als beiden bekennen, krijgen beiden vijf jaar.

Wat doen de twee? Voor elk van hen is het verstandig om te bekennen – ongeacht wat de ander doet. Als de ander zwijgt, kom je vrij. Als de ander bekent, krijg je in ieder geval vijf in plaats van tien jaar. Dus bekennen ze allebei en zitten ze vijf jaar vast. Als ze allebei hadden gezwegen, zou het slechts één jaar zijn geweest.

Dat is de kern van het dilemma: iedereen neemt voor zichzelf een verstandige beslissing, en samen komen ze allemaal in een situatie terecht die slechter is dan nodig is. Niet omdat de betrokkenen dom of slecht zouden zijn, maar omdat niemand er zeker van kan zijn dat de ander meewerkt.

Een evenwicht waaruit niemand in zijn eentje kan ontsnappen

De wiskundige John Nash, wiens leven later in de film „A Beautiful Mind" werd verteld, beschreef in 1950 waarom dergelijke situaties zo verbazingwekkend stabiel zijn (Nash,

1950). Een „Nash-evenwicht" is een toestand waarin niemand er baat bij heeft om als enige iets te veranderen. Zolang alle anderen doorgaan zoals voorheen, is doorgaan ook voor mij de beste keuze.

Belangrijk daarbij is: een evenwicht is niet hetzelfde als een goede toestand. Het kan zeer stabiel en tegelijkertijd zeer kostbaar zijn. De twee verdachten bevinden zich in zo'n evenwicht – vijf jaar, hoewel één jaar mogelijk zou zijn geweest.

En er is meestal meer dan één evenwicht. Als de twee elkaar van tevoren stevig hadden kunnen beloven te zwijgen, en als ze elkaar hadden vertrouwd, dan zou ook het zwijgen stabiel zijn geweest. Het verschil tussen het slechte en het goede evenwicht ligt dus niet in het karakter van de betrokkenen. Het ligt in de vraag of ze het met elkaar eens kunnen worden.

Het dilemma in onze economie

Toegepast op onze economie ziet dat er als volgt uit:

Anna zou duurzame bakplaten kunnen kopen, afzien van plastic en brood kunnen aanbieden dat niet in de vuilnisbak belandt. Als alle bakkerijen dat zouden doen, zou er geen probleem zijn – geen enkele zou duurder zijn dan de andere. Doet ze het alleen, wordt haar brood duurder, loopt een deel van de klanten weg en vraagt de bank in het voorjaar naar de groei. Dus blijft ze bij het oude. Niet uit onverschilligheid, maar omdat het in haar eentje afstappen van de gangbare praktijk haar bakkerij in gevaar zou brengen.

Hetzelfde geldt voor de bakkerij aan de overkant, voor Jonas' versnellingsbakkenfabriek en voor bijna elk bedrijf. Wie als enige afziet van groei, duurzamer produceert of afziet van agressieve reclame, verliest marktaandeel aan degenen die dat niet doen.

Dit geldt ook voor staten. Een land dat als enige strenge milieueisen of hoge vennootschapsbelastingen invoert, loopt het risico dat bedrijven naar andere landen vertrekken. Daarom vallen klimaatakkoorden vaak zwakker uit dan de wetenschap noodzakelijk acht. Geen enkele regeringsleider wil de eerste zijn die zijn economie een nadeel oplegt.

En het geldt voor ieder van ons. Wie minder wil werken om meer tijd te hebben voor het gezin of vrijwilligerswerk, verliest inkomen en vaak ook het vooruitzicht op een goed pensioen. Wie minder koopt om het milieu te ontzien, doet het juiste – maar draagt, als velen dat doen, bij aan dalende omzetten en daarmee aan onzekere banen.

Het hele systeem bevindt zich dus in een evenwicht dat heel veel energie en grondstoffen verbruikt. Deze energie gaat niet alleen naar de voorziening van de mensen, maar voor een groot deel ook naar de wedloop zelf: naar parallelle productontwikkelingen, naar reclame, naar verpakkingen, naar goederen die eerder worden vervangen dan nodig zou zijn. Iedereen zou er graag minder van willen. Maar niemand kan er in zijn eentje mee stoppen.

Economen kennen dit mechanisme al lang, onder andere als de 'tragedie van de gemeenschappelijke weide' (Hardin, 1968): elke herder die nog een koe op de gemeenschappelijke weide zet, heeft een klein voordeel; als iedereen dat doet, is de weide al snel verwoest. De aarde is vandaag de dag onze gemeenschappelijke weide.

De tragedie van de ondernemer

In hoofdstuk 2 hebben we gezien dat in de tijd van Adam Smith het eigenbelang van de bakker en het welzijn van zijn klanten grotendeels in dezelfde richting wezen. Wie goed brood bakte, had klanten; wie slecht brood bakte, verloor ze.

Deze overeenstemming is vandaag de dag op veel punten verzwakt. Dat komt niet doordat ondernemers hebzuchtiger zouden zijn geworden dan Smiths bakker. Wie met eigenaren van kleine en middelgrote bedrijven praat, hoort meestal iets anders: ze willen goede producten maken, hun medewerkers behouden en verantwoordelijkheid dragen in hun regio. Velen van hen ervaren de groeidruk niet als een stimulans, maar als een last.

De reden ligt in de spelregels. Een bedrijf moet tegenwoordig niet alleen zijn kosten en het levensonderhoud van zijn werknemers dekken. Het moet leningen aflossen, investeringen terugverdienen en – hoe groter het is – aan rendementsverwachtingen voldoen. Daardoor komt er tussen de vraag „Hebben de mensen dit nodig?" en de beslissing om iets te produceren een tweede vraag te staan: „Kan het winstgevend worden verkocht?"

Meestal vallen beide antwoorden samen, en dan presteert de markt verbazingwekkende dingen. Maar op twee punten lopen ze uiteen:

Ten eerste zijn er dingen die dringend nodig zijn, maar die niet rendabel zijn. Een medicijn tegen een tropische ziekte kan duizenden levens redden. Omdat de getroffenen nauwelijks koopkracht hebben, wordt het vaak niet ontwikkeld. Hetzelfde geldt voor veel sectoren in de zorg, die onder voortdurende kostendruk staan, hoewel hun waarde onbetwist is.

Ten tweede zijn er dingen die goed te verkopen zijn, maar weinig bijdragen aan een goed leven: kleding die na een paar wasbeurten al versleten is, elektronica die niet gerepareerd kan worden, speelgoed dat na Kerstmis bij het afval belandt. Of versnellingsbakken die na ongeveer tien jaar versleten zijn – niet omdat de ingenieurs het niet beter kunnen, maar omdat ze zijn ontworpen voor de levensduur van een auto die daarna toch vervangen moet worden. Een versnellingsbak die dertig jaar meegaat, zou de fabrikant vervolgopdrachten kosten. Om ervoor te zorgen dat ze worden gekocht, is reclame nodig die nieuwe verlangens opwekt.

Een ondernemer die zich tegen deze logica verzet – duurzaam produceert, repareerbare producten ontwerpt, afziet van opdringerige reclame – handelt in de beste zin van het woord als een eerlijke zakenman. Hij wordt daar echter niet voor beloond, maar juist benadeeld ten opzichte van de concurrentie. Dat is geen falen van de markt in de

gebruikelijke zin. De markt functioneert precies zoals hij is opgezet. Hij beloont wat verkocht wordt, en niet automatisch wat nodig is.

Waarom goede bedoelingen alleen niet volstaan

Als het probleem in de spelregels ligt, helpen morele oproepen slechts in beperkte mate. Je kunt Anna niet verwijten dat ze haar bakkerij niet op het spel zet. Je kunt van Sevgi niet verlangen dat ze haar baan op het spel zet. Morele voorbeelden zijn waardevol, maar ze veranderen het evenwicht niet – vaak betalen ze er zelf alleen maar de prijs voor.

De politiek probeert al decennia lang de spelregels te verbeteren: met CO_2-prijzen, wetgeving voor toeleveringsketens, duurzaamheidsverslagen en stimuleringsprogramma's. Deze instrumenten hebben veel teweeggebracht en verdienen erkenning. Maar ze stuiten op twee beperkingen. Ze gelden meestal alleen in afzonderlijke landen of regio's en leiden daardoor tot nieuwe omzeilingsmanoeuvres. En ze zorgen, zoals we in hoofdstuk 3 hebben gezien, voor een bureaucratie die juist de kleine bedrijven het hardst treft.

Ook de voorstellen van de postgroeibeweging – kortere werktijden, regionale kringlopen, een nieuw begrip van welvaart – gaan de goede kant op. Veel daarvan zullen in dit boek terugkomen. Hun struikelblok is hetzelfde: wie ze als individu, als afzonderlijk bedrijf of als afzonderlijk land doorvoert, draagt de nadelen, terwijl de anderen gewoon doorgaan.

Een stapsgewijze, geïsoleerde uitweg uit een gevangenendilemma is daarom nauwelijks mogelijk. Wie als eerste springt, valt.

Hoe los je een dilemma op: gezamenlijk en tegelijkertijd

Het goede nieuws van de speltheorie is: een gevangenendilemma is geen natuurwet. Het lost zich op zodra de betrokkenen afstemming kunnen vinden en erop vertrouwen dat iedereen meedoet. Dat dit kan lukken, blijkt op verrassend veel plaatsen uit de geschiedenis.

Op 3 september 1967 om vijf uur 's ochtends schakelde heel Zweden over van links- naar rechtsrijdend verkeer. Het zou onmogelijk zijn geweest om dit stapsgewijs te doen – eerst de vrachtwagens, dan de bussen, dan de auto's. Het kon alleen tegelijkertijd. De omschakeling was jarenlang voorbereid en verliep verbazingwekkend rustig. Het aantal ongevallen daalde in de weken daarna zelfs, omdat iedereen extra oplettend reed.

In 1987 kwamen de landen van de wereld in het Protocol van Montreal overeen om de stoffen die de ozonlaag aantasten gezamenlijk uit te faseren. Geen enkel land had dit in zijn eentje kunnen doorvoeren zonder zijn industrie te schaden. Omdat iedereen tegelijkertijd handelde, was het voor niemand een nadeel. Vandaag de dag herstelt de ozonlaag zich.

Op 1 januari 2002 werd in twaalf landen tegelijk de euro als contant geld ingevoerd. Meer dan driehonderd miljoen mensen schakelden binnen enkele dagen over op een ander betaalmiddel. Ook dat was alleen mogelijk omdat het overal tegelijkertijd gebeurde.

Deze voorbeelden hebben één ding gemeen: een stabiel, maar onbevredigend evenwicht werd niet door druk of morele overwegingen losgelaten, maar door een gezamenlijk, gelijktijdig besluit. Daarna was het nieuwe evenwicht net zo stabiel als het oude. Geen enkele Zweed rijdt tegenwoordig nog links.

Het onderzoek van Elinor Ostrom naar gemeenschappelijke goederen, waarvoor zij in 2009 de Nobelprijs voor de Economie ontving, laat op kleine schaal hetzelfde zien: mensen zijn heel goed in staat om uit de „tragedie van de gemeenschappelijke weide" te breken, als ze met elkaar praten, duidelijke regels afspreken en elkaar kunnen vertrouwen (Ostrom, 1990).

De vraag die blijft

Aan het einde van Anna's telefoongesprek stelt ze de cruciale vraag: „En als iedereen tegelijkertijd uitstapt?" Jonas antwoordt eerlijk: dan zou het voor iedereen beter zijn. Maar dat gebeurt niet.

Dit boek neemt zijn bezwaar serieus – en vraagt tegelijkertijd of het nog steeds klopt. Nooit eerder was de wereld zo nauw met elkaar verbonden als vandaag. Toeleveringsketens, betalingsverkeer en communicatie verlopen wereldwijd al in realtime. De gelijktijdigheid, die vroeger een onoverkomelijke hindernis was, is vandaag de dag vooral een kwestie van afspraken maken.

Wat er precies afgesproken zou moeten worden, wie de eerste stap zou kunnen zetten en waarom juist het midden- en kleinbedrijf daarbij een bijzondere rol speelt, wordt in de volgende hoofdstukken uiteengezet. Maar eerst moeten we een vraag beantwoorden die veel fundamenteler is dan ze klinkt: waarvoor zijn we eigenlijk economisch actief?

Het belangrijkste in het kort

- Het probleem van onze economie is niet de hebzucht van individuen, maar een gevangenendilemma: iedereen handelt rationeel, en samen komen ze allemaal terecht in een situatie die niemand wil.
- Deze situatie is stabiel, omdat niemand er in zijn eentje uit kan stappen zonder zichzelf schade te berokkenen. Dat geldt voor bedrijven, voor staten en voor ieder individu.
- Morele oproepen en nationale regels helpen, maar stoten op grenzen zolang niet iedereen meedoet.
- Gevangenendilemma's kunnen worden opgelost – door een gezamenlijke, gelijktijdige beslissing. De geschiedenis kent hiervoor geslaagde voorbeelden.

Naar de inhoudsopgave

Deel II – Het idee

5. Waarvoor we eigenlijk economisch actief zijn

De berekening

Het was kort na middernacht. Over drie uur zou de wekker gaan, maar Anna zat nog steeds in het kantoor achter de bakkerij, met voor zich de kostenberekening voor het komende jaar. De belastingadviseur wilde die uiterlijk vrijdag hebben.

Een sesambroodje. Vijfenvijftig cent.

Ze had de cijfers al honderd keer gezien, maar vandaag las ze ze alsof ze in een vreemde taal waren geschreven. Meel: negen cent. Sesam, gist, zout: drie cent. Energie voor de oven: vijf cent. Lonen en sociale premies: eenentwintig cent. Huur, verzekering, rente voor de ovenlening: acht cent. Belastingen en heffingen. En aan het eind een klein restje dat 'winst' heette.

Ze pakte een potlood en schreef naast elke regel op waar het geld eigenlijk naartoe ging.

Naast de lonen schreef ze: Svetlana, Tobias, mevrouw Kern en Mehmet. Huur voor hun woningen. Eten. De beugel van Tobias' zoon.

Naast de bloem schreef ze: molen. En toen, na even nadenken: molenaar, vrachtwagenchauffeur, boer. Ook hun loon, hun huur, hun eten.

Naast de energiekosten schreef ze: gemeentelijke nutsbedrijven. De mensen in de elektriciteitscentrale, de monteurs die het netwerk onderhouden.

Naast de rente schreef ze: spaarbank. Meneer Kessler. En de spaarders, wier geld de bank uitleent. Misschien iemand die spaart voor zijn pensioen.

Naast de winst schreef ze: ik. En toen streepte ze het woord door en schreef ze preciezer: mijn huur. Mijn ziektekostenverzekering. Een reserve voor als de oven kapotgaat. Iets voor mijn pensioen, want als zelfstandige heb ik anders geen pensioen. Mira's studie.

Ze leunde achterover en keek naar het vel papier.

Er was geen enkele regel die uiteindelijk niet terechtkwam bij een mens die ervan leefde. Geen cent verdween in het niets. Alles wat een broodje 'kostte', was het levensonderhoud van iemand.

* * *

Ze ging naar de keuken om een glas water te halen. In de koelkast stond nog het restje van de appeltaart die ze voor haar verjaardag had gebakken. Ze sneed een stukje af en at het staand op.

De appels kwamen uit Walters tuin. Daar had niemand voor betaald. De boom had ze gewoon laten groeien, uit aarde, regen en zon. Walter had ze geplukt, zij had ze zelf geschild. Ook daarvoor had niemand betaald.

De bloem en de boter had ze gekocht. Maar ook daar, dacht ze, was het geld alleen maar verder gegaan – naar de boer, naar de zuivelfabriek, naar de mensen die daar werkten. Aan het begin van elke keten stond een veld, een koe, een boom. En die hadden geen rekening gestuurd.

Natuur en werk. Meer zat er niet in de taart.

Ze dacht aan de zin die Walter onlangs bij de molen had gezegd: of de markt wel weet wanneer hij klaar is. En voor het eerst vroeg ze zich iets af wat haar in vijfentwintig jaar als bakker nooit was opgekomen:

Als alles wat een broodje kost, alleen dient om de mensen die het maken in staat te stellen te leven – wat zou een broodje dan kosten als hun leven al verzekerd was?

Ze zette het bord in de gootsteen. De berekening lag nog op het bureau. Morgen zou ze die afmaken, zoals elk jaar. Maar het vel met de potloodaantekeningen legde ze opzij. Dat wilde ze bewaren.

* * *

De vraag achter de berekening

Anna heeft op een avond iets gedaan wat in de bedrijfseconomie zelden voorkomt: ze heeft haar berekening niet bekeken op basis van kostensoorten, maar op basis van bij wie het geld uiteindelijk terechtkomt. Het resultaat was verbazingwekkend eenvoudig. Elke cent die een broodje kost, komt terecht bij mensen die ervan leven.

Voordat we kunnen begrijpen wat hieruit volgt, moeten we een stapje terug doen en een vraag stellen die zo fundamenteel is dat bijna niemand die in het dagelijks leven stelt: waarvoor zijn we eigenlijk economisch actief?

Waarvoor dient een economie?

Op deze vraag is er een antwoord waar zowel voorstanders van de markt als critici van de groei het over eens kunnen zijn. Adam Smith heeft het zelf gegeven in „De rijkdom van de naties”: consumptie is het enige doel van alle productie. Met andere woorden: een economie is er om mensen te voorzien.

Daarmee wordt veel meer bedoeld dan louter overleven. Bij een waardig leven horen voedsel en huisvesting, kleding en gezondheid, maar ook onderwijs, mobiliteit, cultuur en zorg, als die nodig is. En omdat de natuur de basis vormt van alle productie, hoort er nog iets bij: de voorziening moet zo plaatsvinden dat ze ook morgen nog mogelijk is – voor onze kinderen en kleinkinderen.

Ook in de wereld van de economische leerboeken is winst geen doel op zich. Het is een stimulans, een middel om de voorziening zo effectief mogelijk te organiseren. Het wordt pas moeilijk wanneer het middel een eigen leven gaat leiden – wanneer niet langer de behoefte de productie bepaalt, maar de productie nieuwe behoeften moet bedenken om te kunnen blijven draaien. Daarover werd gesproken in de hoofdstukken 3 en 4.

Of een economie goed is, zou daarom aan de hand van twee vragen moeten worden beoordeeld: worden de mensen goed voorzien? En blijven de natuurlijke levensvoorwaarden behouden? Het bruto binnenlands product geeft op geen van deze twee vragen een antwoord.

Twee ingrediënten: natuur en arbeid

Om te zien hoe voorziening daadwerkelijk tot stand komt, helpt een heel alledaags voorbeeld: een appeltaart.

Op het eerste gezicht is het een product dat uit vele kostenposten bestaat – ingrediënten, oven, elektriciteit, werktijd. Maar als je het terugbrengt tot waaruit het werkelijk bestaat, blijven er precies twee dingen over: natuur en arbeid.

De appels, de bloem en de boter zijn ontstaan uit natuurlijke stoffen: aarde, water, mineralen en zonlicht. Planten, oogsten, malen, melken, vervoeren en bakken zijn menselijke activiteiten. Er is geen derde ingrediënt.

Ook de oven vormt hierop geen uitzondering. Hij bestaat uit metaal, glas en kunststof, dus uit de natuur, en uit het werk van de ingenieurs, staalfabrieksarbeiders en monteurs die hem hebben gebouwd. Zelfs de kennis over hoe je een oven construeert, is het geconcentreerde werk van vele generaties. En ook het organiseren, plannen en het dragen van risico's, dat ondernemers verrichten, is werk – vaak zelfs zeer veeleisend.

Zo kan de gehele wereldeconomie worden teruggebracht tot een eenvoudige relatie: mensen geven met hun werk vorm aan de natuur. Geld, prijzen en balansen voegen geen enkel atoom toe aan de taart. Ze vormen het kader waarin we vastleggen wie welk recht op de taart heeft.

Dat is geen minachting voor geld en prijzen. Zoals Hayek heeft aangetoond, verrichten ze verbazingwekkend werk bij de coördinatie. Maar het helpt om ze te zien als wat ze zijn: een instrument van de samenleving, geen eigenschap van de dingen.

Wat kosten eigenlijk zijn

Als een taart alleen uit natuur en arbeid bestaat, waar komen dan de kosten vandaan?

De natuur stelt geen rekening op. Geen enkele appelboom vraagt geld voor zijn vruchten, geen enkele zon voor haar licht, geen enkele ertsvoorraad voor het feit dat deze miljoenen jaren geleden is ontstaan. Een prijs ontstaat pas wanneer mensen een hulpbron in bezit nemen en geld vragen voor de toegang ertoe.

De Engelse filosoof John Locke beschreef in de 17e eeuw hoe dat gebeurt. De natuur, zo stelt Locke, behoort oorspronkelijk aan iedereen toe. Pas door zijn arbeid ermee te vermengen – door de appel te plukken of het akkerland te ploegen – maakt de mens haar tot zijn eigendom (Locke, 2008). Lockes observatie klopt: het is de menselijke arbeid die van natuurlijke grondstoffen nuttige dingen maakt.

En de arbeid? Ook die kost geen geld omdat arbeid op zich iets zou moeten kosten. Ze kost geld omdat de mensen die werken ervan moeten leven. Anna's potloodaantekeningen laten het zien: achter elke kostenpost schuilt het levensonderhoud van mensen – van werknemers, boeren, monteurs, spaarders en van Anna zelf.

Dat betekent: kosten zijn geen natuurconstante zoals de zwaartekracht. Ze zijn het gevolg van een maatschappelijke orde waarin ieder mens zijn toegang tot voedsel, huisvesting en voorzieningen met geld moet betalen – en dat geld daarom van anderen moet eisen.

Wat er toch overblijft

Op dit punt zou elke econoom terecht tegenwerpen: daarmee is het probleem van de schaarste nog niet opgelost. En ze zou gelijk hebben.

Daarmee wordt niet het geld bedoeld, maar de inspanning: de werktijd, het materiaal en de energie die in iets worden gestoken – en datgene waarvan we afzien als we voor iets kiezen. Economen spreken van opportuniteitskosten. Een uur dat Anna aan de leveranciersvragenlijst besteedt, kan ze niet in de bakkerij doorbrengen. Een ton koolstofvezel die in de carrosserie van een sportwagen wordt verwerkt, is niet beschikbaar voor de wieken van een windturbine. Een bos dat wordt gekapt, neemt geen CO_2 meer op.

Deze inspanning verdwijnt niet als de prijzen verdwijnen. Arbeidstijd blijft beperkt. Grondstoffen blijven beperkt. De draagkracht van de natuur blijft beperkt. En zoals we in hoofdstuk 4 bij de 'tragedie van de gemeenschappelijke weide' hebben gezien, wordt een hulpbron die van niemand is en niets kost, gemakkelijk overbelast.

Wat in dit boek ter discussie wordt gesteld, is dus niet de schaarste zelf. Alleen de geldvorm ervan wordt ter discussie gesteld – het feit dat elke beslissing over schaarse middelen tegenwoordig via inkomen en koopkracht verloopt. Hoe je schaarste zonder prijzen kunt herkennen en rechtvaardig kunt verdelen, is een serieuze vraag. We zullen deze vraag in de hoofdstukken 7 en 9 uitgebreid beantwoorden.

Winst als zekerheid

Dan blijft de winst over. Is die niet toch iets anders dan levensonderhoud?

Ook hier geven Anna's aantekeningen een eerlijk antwoord. Haar winst is haar huur, haar ziektekostenverzekering, de reserve voor de oven, haar pensioenvoorziening en de studie van haar dochter. Bij de meeste zelfstandigen en familiebedrijven is dat niet anders. Wat van buitenaf lijkt op winstbejag, is in wezen de begrijpelijke wens naar zekerheid in een onzekere wereld – voor zichzelf, voor het gezin en voor het bedrijf, dat ook morgen nog

moet blijven bestaan. Je zou de winst een verzekering tegen bestaansangst kunnen noemen.

Daarnaast kost concurrentie zelf ook geld. Beursstands, representatie, een aantrekkelijke winkel: dat zijn geen luxe-uitgaven, maar voorwaarden om op de markt te kunnen overleven. Zelfs superjachten en privéjets, die critici graag aanhalen als symbool van de luxe van de superrijken, dienen uiteindelijk vaak ook om contacten te onderhouden, zaken voor te bereiden en marktaandelen te behouden.

De markteconomie kent echter geen ingebouwde bovengrens voor vermogen. Wat boven het eigen levensonderhoud uitgaat, wordt belegd, moet rendement opleveren en wordt opnieuw belegd. Zo ontstaan vermogens die niets meer te maken hebben met voorzieningen. Dat is geen moreel falen van de rijken. Het is een eigenschap van het systeem, dat geen stopregel kent.

Een gedachte-experiment

Daarmee komen we bij de vraag die Anna zich om middernacht in de keuken stelde. Als alle kosten uiteindelijk onder levensonderhoud vallen – wat zou een broodje dan kosten als het levensonderhoud van alle betrokkenen al verzekerd zou zijn?

Het antwoord vloeit voort uit de logica van dit hoofdstuk. De bakker zou geen winst nodig hebben, omdat haar levensonderhoud en haar toekomst verzekerd zouden zijn. Haar werknemers zouden om dezelfde reden geen loon nodig hebben. De molenaar, de boer en de gemeentelijke nutsbedrijven evenzeer. Het broodje zou niets meer kosten – niet omdat het uit het niets zou ontstaan, maar omdat niemand in de hele keten meer geld zou hoeven te vragen.

Dat klinkt in eerste instantie als een goocheltruc, maar is op kleine schaal al lang de norm. Wikipedia wordt geschreven door honderdduizenden vrijwilligers en is voor iedereen gratis toegankelijk. De vrijwillige brandweer blust branden zonder daarvoor een rekening te sturen. En in elk gezin komt er elke dag een maaltijd op tafel waarvoor niemand betaalt.

Dat werkt natuurlijk alleen als het voor iedereen tegelijk geldt. Een enkele bakkerij die haar broodjes weggeeft, zou toch nog meel, stroom en huur moeten betalen en zou al snel failliet gaan. Dat is precies het gevangenendilemma uit hoofdstuk 4. Hoe een gezamenlijke uitweg eruit zou kunnen zien, is het onderwerp van deel III.

Maar eerst is het de moeite waard om eens nader te kijken naar die economie die vandaag de dag al zonder prijzen functioneert – en die groter is dan de meesten vermoeden.

Het belangrijkste in het kort

- Het doel van elke economie is het voorzien in de behoeften van de mens in harmonie met de natuur. Daarover zijn Adam Smith en de critici van de economische groei het eens.
- Alles wat wordt geproduceerd, bestaat uit de natuur en menselijke arbeid – inclusief het werk van ingenieurs en ondernemers. Geld voegt geen enkel atoom toe aan de taart.
- Achter elke kostenpost schuilt het levensonderhoud van mensen. Kosten ontstaan omdat iedereen geld moet vragen voor zijn levensonderhoud.
- Schaarste en inspanning blijven bestaan, ook zonder prijzen. Alleen de geldvorm ervan wordt ter discussie gesteld. Als het levensonderhoud van iedereen gewaarborgd zou zijn, zou niemand in de hele keten meer geld hoeven te vragen – mits dit voor iedereen tegelijk geldt.

Naar de inhoudsopgave

6. De grootste economie zonder prijzen

De servetrekenning

Op zondag om één uur was er eten bij Anna. Dat was al zo sinds Mira op de wereld was, en niemand zou het hebben durven betwisten.

Vandaag stonden rundvleesrolletjes met rode kool en knoedels op het menu. Walter was al om elf uur gekomen, omdat de kraan in de keuken al weken druppelde en hij 'dat even snel wilde repareren'. Nu lag hij half onder de gootsteen en af en toe klonken er vloeken uit de kast. Mira dekte de tafel. Jonas kwam als laatste binnen, met een fles rode wijn en een schaal met toetjes die zijn vrouw had gemaakt, omdat ze zelf dienst had in het ziekenhuis.

Toen iedereen zat en de borden gevuld waren, hief Jonas zijn glas.

„Op de kokkin", zei hij. „En nu even eerlijk, Anna. Wat ben ik je verschuldigd?"

Iedereen lachte. Maar Mira, die net haar tablet naast haar bord had neergelegd, nam de vraag serieus.

„Laten we dat eens uitrekenen," zei ze. „Wat zou deze maaltijd in een restaurant kosten?"

Jonas was controller. Zo'n uitdaging kon hij niet weerstaan. Hij haalde een balpen uit zijn borstzak en pakte een papieren servet.

„Vijf personen, drie gangen, degelijke keuken. Laten we zeggen honderdvijftig euro. Plus wijn."

„En dan de loodgieter," zei Mira en knikte in de richting van de gootsteen. „Zondagstoeslag."

„Tachtig euro voor de rit, minimaal," zei Walter van beneden.

„Boodschappen doen, de tafel dekken, afwassen", somde Mira verder op. „En mama heeft gisteren nog twee uur op de kinderen van Svetlana gepast, omdat die naar de dokter moest."

„En tante Sabine heeft het toetje gemaakt, terwijl ze eigenlijk zou moeten slapen," voegde Anna eraan toe.

Jonas schreef en rekende. Toen draaide hij het servet om.

„Ruim driehonderdvijftig euro", zei hij. „Voor één zondag."

„En wie heeft dat betaald?", vroeg Anna.

Even was het stil aan tafel.

„Niemand", zei Mira.

* * *

Jonas staarde een tijdje naar het servet.

„Weet je wat me hieraan stoort?", zei hij toen. „Dat staat nergens vermeld. Als we allemaal naar het restaurant waren gegaan, zou het Duitse bureau voor de statistiek een economische productie van driehonderdvijftig euro hebben geregistreerd. Zo telt het nul. Hoewel we net zo vol zitten. Voler, om eerlijk te zijn."

„En het smaakte ook beter", zei Walter, die inmiddels onder de gootsteen vandaan was gekomen en zijn handen afveegde. De kraan druppelde niet meer.

Hij ging zitten en pakte een knoedel.

„Bij ons in de molen", zei hij, „heeft mijn moeder veertig jaar lang de boekhouding gedaan. De rekeningen opgemaakt, de boeren gebeld, de leveringsbonnen gesorteerd. Daarnaast heeft ze vijf kinderen grootgebracht, de tuin onderhouden en de grootouders verzorgd. Ze heeft er nooit loon voor gekregen. In de papieren stond altijd: eigenaar Karl Hofmann." Hij glimlachte. „Zonder haar had mijn vader het geen week volgehouden. Dat wist hij ook. Maar hij heeft het nooit gezegd."

Mira keek naar haar grootvader. Dit verhaal kende ze nog niet.

„De economie waar iedereen het over heeft", zei Anna langzaam, „is dus maar de halve economie."

„Misschien wel de kleinere helft," zei Mira.

Jonas vouwde het servet op en stopte het in zijn borstzak.

„Wat ga je ermee doen?", vroeg Anna.

„Ik bewaar het", zei hij. „Dat laat ik morgen aan onze financieel directeur zien."

* * *

De servetrekenning

De berekening van Jonas op het papieren servetje klopt niet precies, maar raakt wel iets belangrijks. Op een gewone zondag heeft een gewoon gezin diensten ter waarde van enkele honderden euro's verricht – koken, klussen, kinderopvang, afwassen. Niemand heeft ervoor betaald, niemand heeft een rekening opgesteld, en in geen enkele economische statistiek komt deze zondag voor.

In het vorige hoofdstuk vroegen we ons af wat er zou gebeuren als niemand in een economie meer geld zou hoeven te vragen. Het antwoord lijkt op het eerste gezicht een denkspel. Toch is er een deel van ons leven waarin precies dat al duizenden jaren gebeurt – en het is groter dan de meesten vermoeden.

De tweede helft van de economie

Als we het over 'de economie' hebben, bedoelen we bijna altijd het deel waarin geld circuleert: bedrijven, banen, omzet, het bruto binnenlands product. Maar met

boodschappen doen in de supermarkt is nog niemand verzadigd. De groenten moeten worden gekookt, de was moet worden gedaan, het kind moet worden getroost, de grootmoeder moet worden verzorgd. Dit werk noemen wetenschappers 'sociale reproductie' of 'zorgwerk': alles wat nodig is om mensen in leven te houden, gezond te houden en ervoor te zorgen dat ze morgen weer kunnen werken.

Dit wordt niet meegeteld in het bruto binnenlands product, omdat het geen prijs heeft. Als een kok in een restaurant een maaltijd bereidt, stijgt de economische output. Als Anna dezelfde maaltijd voor haar gezin kookt, blijft deze onveranderd.

Toch is deze onzichtbare economie enorm. Tijdbestedingsonderzoeken van de Verenigde Naties, de OESO en het Duitse Federale Bureau voor de Statistiek laten allemaal hetzelfde zien: mensen besteden ongeveer evenveel of zelfs meer tijd aan onbetaald werk dan aan betaald werk (Destatis, 2016; Rudolf, Reiche & Knobloch, 2023). Daarnaast is er nog het vrijwilligerswerk. In Duitsland zetten bijna 29 miljoen mensen zich vrijwillig in – bij sportverenigingen, voedselbanken, brandweerkorpsen, hospices en vluchtelingeninitiatieven.

Wat zou al dit werk waard zijn als het betaald zou moeten worden? De schattingen hangen sterk af van de manier waarop men rekent – of men alleen de zorg en kinderopvang meetelt of ook huishoudelijk werk en vrijwilligerswerk, en of men het minimumloon hanteert of wat een geschoolde kracht zou verdienen. De Internationale Arbeidsorganisatie schat dat alleen al het onbetaalde zorgwerk, gewaardeerd tegen het minimumloon, ongeveer een tiende van de wereldwijde economische output uitmaakt (ILO, 2018). Als men alle huishoudelijke taken meerekent en deze als betaald werk waardeert, liggen de schattingen op 40 procent en meer. Voor Duitsland heeft het Duitse Bureau voor de Statistiek de waarde van onbetaald werk geschat op ongeveer een derde van de totale toegevoegde waarde (Destatis, 2016).

Hoe je het ook bekijkt: het gaat hier niet om een kleine privénis naast de „eigenlijke" economie. Het vormt juist het fundament ervan.

Wie zorgt voor wie

We hebben een bekend beeld voor ogen: iemand gaat werken, verdient geld en 'voorziet' daarmee in het onderhoud van zijn gezin. Dat beeld is niet verkeerd. Zonder dat inkomen zouden er geen rundvleesrolletjes op Anna's tafel liggen.

Maar het is onvolledig. Het geld brengt de rolletjes alleen maar tot in de koelkast. Pas het werk dat daarna begint, zorgt ervoor dat iedereen verzadigd raakt. En omgekeerd zou niemand 's ochtends naar het werk kunnen gaan als niet iemand had gekookt, gewassen, voor de kinderen had gezorgd of hem als kind had opgevoed. Betaald en onbetaald werk zijn twee helften van dezelfde zorg. De ene is niet ondergeschikt aan de andere.

Wereldwijd wordt deze tweede helft voor ongeveer driekwart door vrouwen verricht (ILO, 2018). Walters moeder, die veertig jaar lang de boekhouding van de molen deed

zonder ooit in het bedrijfsregister te staan, is geen uitzondering. De feministische theoretica Silvia Federici heeft aangetoond dat de markteconomie dit werk op dezelfde manier behandelt als de natuur: als een hulpbron die er gewoon is, waarop men vertrouwt, maar die in geen enkele balans voorkomt (Federici, 2020). De Australische sociale wetenschapper Anitra Nelson heeft onderzocht hoe een vorm van zorg die vandaag de dag alleen in de privésfeer zonder geld functioneert, zou kunnen worden overgedragen op de hele samenleving (Nelson, 2022).

Hoe deze economie functioneert

Het opmerkelijke aan de zorgeconomie is niet alleen haar omvang, maar ook haar interne logica. Ze volgt andere regels dan de markt – en ze functioneert verbazingwekkend goed.

Ze produceert wat nodig is. Als Anna voor vijf personen kookt, kookt ze niet voor tien, alleen maar om meer omzet te genereren. Als de keuken schoon is, wordt ze niet nog een keer schoongemaakt om werk te creëren. Er is geen overproductie en geen reclame die nieuwe behoeften zou moeten opwekken.

Ze repareert in plaats van weg te gooien. Walter vervangt de pakking van de kraan in plaats van een nieuwe kraan te kopen. In de familie is duurzaamheid vanzelfsprekend, omdat niemand verdient aan slijtage.

Ze verdeelt naar behoefte. Het kleinste kind krijgt als eerste, de zieke grootmoeder krijgt meer aandacht, wie honger heeft, neemt nog een knoedel. Niemand zou op het idee komen om de grootvader het eten te onthouden, omdat hij niet meer werkt.

En ze heeft geen dwang nodig. Niemand dwingt Walter om de kraan te repareren, of Sabine om na de nachtdienst een toetje te maken. Ze doen het uit genegenheid, uit verantwoordelijkheid en soms gewoon uit gewoonte. Hetzelfde geldt voor de brandweervrouw die 's nachts uitrukt, en voor de gepensioneerde die bij de voedselbank levensmiddelen sorteert.

Natuurlijk is ook deze economie niet vrij van problemen. Zorgwerk kan uitputtend zijn, ongelijk verdeeld zijn en tot afhankelijkheid leiden. Gezinnen kunnen hecht en hiërarchisch zijn. Dat moet hier niet worden vergoelijkt. Maar het basisprincipe – werk dat direct op de behoefte is afgestemd en zonder prijs wordt verricht – functioneert elke dag, in miljarden huishoudens over de hele wereld.

De veranderlijke mens

De economische wetenschap werkt al lang met het model van de „homo oeconomicus": een mens die vooral zijn eigen voordeel nastreeft en reageert op financiële prikkels. Voor veel vraagstukken is dat een nuttig model. De gedragseconomie heeft echter aangetoond dat mensen in werkelijkheid vaak eerlijker, vrijgeviger en coöperatiever handelen dan dit model veronderstelt (Fehr & Gächter, 2002). Voor dergelijke inzichten ging de Nobelprijs voor de Economie in 2017 naar Richard Thaler.

De zorgeconomie laat iets nog verbazingwekkenders zien: we schakelen allemaal dagelijks tussen twee rollen. 's Ochtends verlaten we het huis, betreden we de markt en onderhandelen, berekenen en vergelijken we prijzen. 's Avonds komen we thuis en koken we voor het gezin, zonder een rekening op te stellen. Op vakantie, tijdens een barbecue met vrienden of bij het helpen van de buren na een storm leven we soms wekenlang bijna helemaal zonder te rekenen.

De mens is dus van nature noch een pure nutmaximalist, noch een pure altruïst. Hij gedraagt zich zoals de omgeving dat suggereert. Op de markt rekent hij, in het gezin zorgt hij. Dat is geen zwakte, maar een opmerkelijk vermogen. En het roept een vraag op: als de omgeving verandert, verandert dan ook het gedrag?

Waarom dit principe nooit op grotere schaal is toegepast

Als de zorgeconomie zo goed functioneert, waarom is het principe ervan dan nooit op de hele economie toegepast?

Het antwoord is gegeven door Friedrich August von Hayek, die we in hoofdstuk 2 hebben leren kennen. In een gezin weet iedereen wat er nodig is. Je ziet dat de melk op is, dat het kind koorts heeft, dat de kraan druppelt. De informatie is direct beschikbaar.

In een economie met miljoenen mensen ligt dat anders. De boer weet niet hoeveel broodjes er morgen in de bakkerij van Anna zullen worden gegeten. De producent van koolstofvezels weet niet of zijn vezels over drie jaar nodig zijn voor carrosserieën van sportwagens of voor wieken van windmolens. Tussen mensen die elkaar nooit ontmoeten, was er een tussenpersoon nodig die hen vertelde wat waar nodig was. Eeuwenlang was dat de prijs. Daarom bleef het principe van zorg beperkt tot de kleine kring waarin men elkaar kent.

Maar juist op dit punt is er de afgelopen decennia iets fundamenteels veranderd. Hoe informatie over de behoefte tegenwoordig ook zonder prijs over grote afstanden kan stromen – en waarom dat geen planeconomie betekent –, is het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

Het belangrijkste in het kort

- Naast de betaalde economie bestaat er een tweede, onbetaalde: koken, verzorgen, opvoeden, repareren, vrijwilligerswerk. Deze is minstens even omvangrijk als het betaald werk, maar komt niet voor in het bruto binnenlands product.
- Betaald en onbetaald werk zijn twee helften van dezelfde voorziening. Ongeveer driekwart van de onbetaalde helft wordt door vrouwen verricht.
- De zorgeconomie produceert naar behoefte, repareert in plaats van weg te gooien en verdeelt zonder prijzen – elke dag, in miljarden huishoudens.
- Mensen schakelen dagelijks tussen rekenen en zorgen. Het principe van zorg bleef tot nu toe beperkt tot een kleine kring, omdat informatie over de behoefte alleen via prijzen grote afstanden kon afleggen.

Naar de inhoudsopgave

7. Van het prijssignaal naar directe afstemming

De nieuwe kassa

Het nieuwe kassasysteem had drie weken in de doos gelegen, totdat Jonas op een zaterdagmiddag langskwam om het te installeren. Anna had toegegeven dat ze de handleiding nog niet eens had opengeslagen.

„Dit is niet zomaar een kassa", zei Jonas terwijl hij kabels onder de toonbank legde. „Dit is een voorraadbeheersysteem. Het weet wat je verkoopt, wat je op voorraad hebt en wanneer de voorraad bijna opraakt."

„Dat weet ik ook."

„Ja. Maar dat weet jij om vier uur 's ochtends, als je in de meelzak kijkt. Het systeem weet het drie dagen van tevoren." Hij tikte wat op het scherm. „Let maar op. Ik voer het volgende in: als er minder dan tweehonderd kilo tarwemeel type 550 is, wordt er automatisch een bestelling naar de molen gestuurd. Tweehonderd kilo, levering overmorgen."

„En de prijs?"

„Die staat in je leveringscontract. Daarover onderhandel je één keer per jaar met de molen. De rest van het jaar hebben de machines het alleen nog maar over hoeveelheden."

Anna ging op het krukje achter de toonbank zitten. „Is dat bij jullie ook zo?"

Jonas lachte. „Bij ons werkt het al twintig jaar zo. Dat heet Kanban, bedacht door de Japanners bij Toyota. Als er aan de assemblagelijn een kist met tandwielen leeg is, gaat er een signaal naar de productie. Die maakt dan nieuwe tandwielen. Als het staal bij de productie opraakt, gaat er een signaal naar de staalfabriek. En de staalfabriek ziet in ons systeem hoeveel versnellingsbakken we de komende zes maanden willen bouwen, en plant daarop in."

„En wie beslist dat allemaal?"

„Eigenlijk niemand." Jonas haalde zijn schouders op. „Het systeem doet een voorstel, een planner kijkt er even naar, klaar. Ik heb in twaalf jaar nog geen enkele keer meegemaakt dat iemand de prijs van een tandwiel heeft aangepast omdat een kist leeg was."

Anna dacht aan de grafieken op de beurspagina's van de krant, die altijd schommelden. „Ik dacht dat de markt dat allemaal via de prijzen regelde."

„De markt bepaalt wie de opdracht krijgt," zei Jonas. „Eén keer per jaar. Het dagelijkse werk wordt bepaald door de hoeveelheden." Hij stond op en klopte het stof van zijn broek. „Als ik eerlijk ben, is een groot concern van binnen een behoorlijk goed functionerende planeconomie. Zeg dat maar niet tegen mijn raad van bestuur."

* * *

Mira kwam rond vijf uur langs om een brood te halen en bekeek het nieuwe systeem wantrouwend.

„Waar gaan de gegevens naartoe?", vroeg ze.

„Naar de cloud", zei Jonas. „Zodat Anna de cijfers ook op haar mobiel kan zien."

„Wiens cloud?"

Jonas keek in de handleiding. „Een aanbieder uit Californië."

„En wat doet die met de gegevens? Met alle verkoopgegevens van alle bakkerijen die dit systeem gebruiken?"

Jonas bladerde verder. Toen las hij hardop voor: „... om onze diensten te verbeteren en om geanonimiseerde marktanalyses voor onze partners op te stellen."

„Dus hij verkoopt ze," zei Mira. „Hij weet nu beter dan welk bakkersgilde dan ook hoeveel broodjes er in deze stad worden gegeten. En hij kan die informatie aan de bakkerijketen verkopen."

Het was stil in de bakkerij. Op het scherm knipperde het groene bericht: Verbinding tot stand gebracht.

„De technologie is geweldig", zei Anna uiteindelijk. „De vraag is alleen van wie ze is."

* * *

Wat de kassa weet

Anna's nieuwe kassasysteem doet iets onopvallends dat voor dit boek van groot belang is: het zorgt ervoor dat er meel wordt bijbesteld voordat het opraakt. Daarvoor is geen prijs nodig. Er is slechts één stukje informatie nodig: hier is meel nodig, zoveel, tot dan.

Aan het einde van het vorige hoofdstuk stond een vraag. De zorgeconomie binnen gezinnen functioneert zonder prijzen, omdat iedereen ziet wat er nodig is. In een grote economie was dat tot nu toe onmogelijk. Daarom was de prijs nodig als bemiddelaar. De vraag is nu: geldt dat vandaag de dag nog steeds?

Om daar eerlijk op te antwoorden, moeten we eerst het sterkste bezwaar serieus nemen dat tegen elke economie zonder prijzen wordt aangevoerd.

Het bezwaar van Hayek

In hoofdstuk 2 hebben we kennisgemaakt met Friedrich August von Hayek. Zijn argument kan in drie delen worden onderverdeeld, en alle drie verdienen een antwoord.

Ten eerste: de kennis van een economie is verspreid over miljoenen mensen. Niemand kan die volledig verzamelen. De prijs bundelt deze kennis tot één enkel getal en geeft die door (Hayek, 1945).

Ten tweede: de prijs geeft niet alleen aan dat er behoefte aan iets is, maar ook hoe dringend die behoefte is en hoe schaars het product is in vergelijking met andere

producten. Hij maakt afwegingen mogelijk. Moeten de schaarse koolstofvezels in carrosserieën van sportwagens worden verwerkt of in wieken van windmolens? De prijs beantwoordt dergelijke vragen zonder dat iemand ze hoeft te stellen. Al in 1920 had Hayeks mentor Ludwig von Mises betoogd dat een economie zonder prijzen dergelijke vergelijkingen helemaal niet zou kunnen maken (Mises, 1920).

Ten derde: concurrentie is een „ontdekkingsproces" (Hayek, 1968). Pas in concurrentie blijkt welk product, welk proces, welk idee het beste is. Niemand kan dat van tevoren weten, ook geen overheidsinstantie.

De planeconomieën van de 20e eeuw zijn juist op deze drie punten mislukt. Hun planningsinstanties wisten niet wat waar nodig was. Ze beschikten niet over een bruikbare maatstaf voor afwegingen. En ze onderdrukten afwijkingen en experimenten. Wie vandaag de dag een alternatief voor de markt voorstelt, moet laten zien dat hij deze les heeft begrepen.

Wat er sinds 1945 is veranderd

Toen Hayek zijn essay schreef, waren er geen computers in bedrijven, geen kassa's met scanners en geen internet. Informatie werd verstuurd via brief, telefoon en telex. Onder die omstandigheden was de prijs inderdaad het snelste en nauwkeurigste signaal waarover een samenleving beschikte.

Vandaag de dag ziet dat er anders uit. In 1974 werd in een supermarkt in Ohio voor het eerst een streepjescode bij de kassa gescand – een pakje kauwgom. Sindsdien weet elke handelaar in realtime wat hij verkoopt. Voorraadbeheersystemen bestellen automatisch bij, magazijnrobots melden de voorraadstand, sensoren in machines geven aan wanneer een reserveonderdeel aan vervanging toe is. De Kanban-methode, die Toyota in de jaren vijftig ontwikkelde en die Jonas in de scène beschrijft, stuurt tegenwoordig in bijna elke fabriek ter wereld de materiaalstroom aan – op basis van hoeveelheden, niet op basis van prijzen.

Daarmee is het eerste deel van Hayeks bezwaar niet weerlegd, maar het is wel verschoven. De verspreide kennis hoeft tegenwoordig niet meer tot één getal te worden samengeperst om lange afstanden af te leggen. Ze kan direct, met volledige nauwkeurigheid en binnen enkele seconden worden overgedragen: niet „meel is duurder geworden", maar „in deze bakkerij ontbreken overmorgen tweehonderd kilo tarwemeel type 550".

Eilanden zonder prijzen

Een gedachte die voorstanders van de markt wellicht zal verrassen, is afkomstig van een van hun eigen mensen. De Britse econoom Ronald Coase vroeg zich in 1937 af waarom er überhaupt bedrijven bestaan (Coase, 1937). Als de markt zo goed coördineert, waarom koopt dan niet elke werkstap bij de naaste aan? Zijn antwoord: omdat de afstemming via prijzen zelf kosten met zich meebrengt – onderhandelen, vergelijken, contracten

opstellen. Binnen een onderneming wordt daarom niet via prijzen gecoördineerd, maar rechtstreeks. Voor dit inzicht ontving Coase in 1991 de Nobelprijs voor de Economie.

Jonas heeft het in de scène wat losser verwoord: een groot concern is van binnen een vrij goed functionerende planeconomie. Wereldconcerns met honderdduizenden werknemers en toeleveringsketens die zich over alle continenten uitstrekken, stemmen hun interne processen af op hoeveelheden, deadlines en capaciteiten. De prijs speelt daar meestal slechts een marginale rol – bij inkoop van buitenaf en bij verkoop naar buiten toe.

Dat laat twee dingen zien. Directe coördinatie op grote schaal is geen fantasie, maar dagelijkse praktijk. En het werkt juist goed waar het decentraal is georganiseerd en de mensen ter plaatse beslissingsruimte hebben.

Wat de prijs bovendien doet

Dan blijft het tweede en moeilijkste deel van Hayeks bezwaar over: de afweging. Een bestelling van tweehonderd kilo meel geeft aan wat er nodig is. Maar wat gebeurt er als er niet genoeg meel voor iedereen is? Wie krijgt het dan als eerste?

De markt beantwoordt deze vraag via de bereidheid om te betalen. Wie meer biedt, krijgt voorrang. Dat is efficiënt, maar niet altijd verstandig. Als een schaars elektronisch onderdeel tegelijkertijd nodig is voor een fabrikant van dialyseapparatuur en een fabrikant van spelconsoles, gaat het naar degene met de hogere winstmarges – niet naar degene wiens klanten sterven als het ontbreekt.

In een economie zonder prijzen moet deze afweging bewust worden gemaakt. Dat klinkt als een last, maar is op veel gebieden al lang de dagelijkse praktijk. Donororganen worden niet geveild, maar verdeeld op basis van urgentie en medische criteria. Op de spoedeisende hulp krijgt een hartaanval voorrang boven een verstuikte enkel. Bij waterschaarste krijgen drinkwater en ziekenhuizen voorrang boven het besproeien van het gazon.

Voor een economie zou dat betekenen: in plaats van het ene signaal ‘prijs’ komen er meerdere, die vandaag de dag toch al worden gemeten. Hoeveel energie, materiaal en arbeidstijd zit er in een product? Hoeveel CO_2 wordt er uitgestoten? Hoe groot zijn de reserves, en hoe snel groeien ze weer aan? Daarbij komen prioriteitsregels die een samenleving democratisch vaststelt: levensnoodzakelijk gaat voor levensverrijkend, duurzaam gaat voor kortstondig. En bovenal het oordeel van de mensen ter plaatse – van de molenaar die ziet dat zijn graan niet voor iedereen genoeg is, en met de boeren praat.

Dat zal niet altijd vlekkeloos verlopen. Er zullen fouten, vertragingen en onenigheid zijn. Maar ook de prijs vergist zich – in speculatiebellen, in varkenscycli, in huurprijzen die niemand zich meer kan veroorloven. De vraag is niet of een systeem perfect is, maar of het beter aansluit bij de uitdagingen van onze tijd.

En Hayeks derde argument, concurrentie als ontdekkingsproces? Ontdekkingen vinden niet alleen plaats in concurrentie. Wikipedia, Linux en de open wetenschap laten zien dat ook samenwerking een ontdekkingsproces is – vaak zelfs een sneller proces, omdat goede ideeën niet geheim hoeven te worden gehouden. We komen hierop terug in hoofdstuk 12.

Geen markt, maar ook geen centrale autoriteit

Op dit punt moet een misverstand uit de weg worden geruimd. Wat hier wordt beschreven, is geen planeconomie. Er is geen planningsbureau, geen vijfjarenplan en geen instantie die bepaalt hoeveel broodjes Anna moet bakken.

Het verschil zit hem in de richting. De planeconomie dacht van bovenaf: een instantie bepaalde wat er geproduceerd moest worden, en de bedrijven moesten zich daaraan houden. De directe afstemming denkt van onderaf: mensen, huishoudens, gemeenten en bedrijven geven hun behoefte door, en de productie volgt daarop. Beslissingen worden genomen daar waar de kennis is – in de bakkerij, in de molen, op de boerderij.

Er is overigens al eens een vroege poging in deze richting gedaan. Tussen 1971 en 1973 ontwikkelde de Britse cyberneticus Stafford Beer in Chili het project „Cybersyn", dat bedrijven via telexapparaten met een coördinatiecentrale verbond. Het mislukte door de toenmalige techniek en werd beëindigd met de militaire staatsgreep in 1973. Wat destijds via telexapparaten nauwelijks mogelijk was, doet tegenwoordig elke smartphone.

De rol van kunstmatige intelligentie

Kunstmatige intelligentie kan in een dergelijk netwerk een belangrijke rol spelen. Ze kan patronen herkennen in miljoenen vraagmeldingen, knelpunten voorspellen voordat ze ontstaan en de routes voorstellen met het laagste energie- en materiaalverbruik. Tegenwoordig wordt ze vooral ingezet om reclame te optimaliseren, prijzen dynamisch aan te passen en de aandacht vast te houden. De technologie zelf is neutraal. Bepalend is waarvoor ze wordt ingezet.

Belangrijk daarbij is de hiërarchie: de AI doet voorstellen, de mens beslist. Het is een coördinatietool, geen vervanging voor beoordelingsvermogen en democratische verantwoordelijkheid.

Wie controleert de algoritmen?

Mira's vraag in de scène is terecht, en misschien wel de belangrijkste van dit hoofdstuk. Wie de gegevens en de algoritmen controleert, heeft macht. Nu al weten enkele platformconcerns meer over ons koopgedrag dan welke regering dan ook. Een economie die rechtstreeks via gegevens wordt gecoördineerd, mag deze macht niet in handen van enkelen leggen.

Daarvoor zijn waarborgen nodig. Vijf daarvan zijn bijzonder belangrijk:

Ten eerste het wegvallen van het winstmotief. Wie geen geld kan verdienen met gegevens, heeft minder reden om ze te misbruiken. Gedragsonderzoek toont aan dat

financiële prikkels coöperatief gedrag vaak eerder onderdrukken dan bevorderen (Frey & Jegen, 2001).

Ten tweede: openheid. De programma's die de voorziening coördineren, moeten openbaar inzichtelijk zijn en hun beslissingen moeten traceerbaar zijn. Het onderzoek naar „verklaarbare AI" boekt hier grote vooruitgang (Samek, Montavon, Vedaldi, Hansen, & Müller, 2019). Open AI-modellen laten nu al zien dat krachtige systemen niet geheim hoeven te zijn.

Ten derde: decentralisatie. In plaats van één centrale computer zijn er veel regionale knooppunten nodig die samenwerken. Een netwerk van vele onafhankelijke onderdelen is veel moeilijker te kapen dan één enkel centraal punt.

Ten vierde: democratische controle en wisseling van de wacht. Niet programmeurs bepalen volgens welke regels de systemen afwegingen maken, maar de samenleving. Wie de systemen beheert, doet dat voor een bepaalde tijd. Elinor Ostrom heeft aangetoond dat gemeenschappelijke hulpbronnen succesvol worden beheerd als er duidelijke regels, participatie en effectieve controle zijn (Ostrom, 1990).

Ten vijfde: minder kunstmatige schaarste. Corruptie ontstaat vooral daar waar schaarse goederen worden verdeeld. Waar de voorziening gewaarborgd is, loont het minder om het verdelingsproces te manipuleren.

Geen van deze waarborgen is een vanzelfsprekendheid. Er blijft een restrisico bestaan en waakzaamheid blijft een permanente taak. Maar dat geldt ook voor de huidige orde, waarin de macht over gegevens al zeer ongelijk verdeeld is. Anna's uitspraak raakt de kern: de technologie is geweldig. De vraag is: van wie is ze?

Het belangrijkste in het kort

- Hayeks bezwaar tegen een economie zonder prijzen bestaat uit drie delen: verspreide kennis, afwegingen bij schaarste en concurrentie als ontdekkingsproces. Alle drie moeten serieus worden genomen.
- Het delen van kennis is tegenwoordig mogelijk zonder prijs. Voorraadbeheersystemen, Kanban en de interne aansturing van grote concerns coördineren nu al op basis van hoeveelheden in plaats van prijzen.
- Afwegingen bij schaarste moeten bewust en zonder prijs worden gemaakt – op basis van urgentie, fysieke indicatoren en democratisch vastgestelde prioriteiten. Dat is veeleisend, maar in veel sectoren al dagelijkse praktijk.
- Directe afstemming is geen planeconomie: het werkt van onderaf. AI kan daarbij helpen, maar heeft openheid, decentralisatie en democratische controle nodig.

Naar de inhoudsopgave

Deel III – De overgang

8. De gezamenlijke uitstap

Het bierviltje

De najaarsbijeenkomst van de Kamer van Ambachten vond zoals elk jaar plaats in de grote zaal van het Kolpinghuis. Honderdtachtig stoelen, een spreekgestoelte, ingepakte broodjes in folie. Anna zag in één oogopslag dat ze afkomstig waren van een grote bakkerij.

Het thema van de avond was „Afbouw van bureaucratie in de ambachtelijke sector – waar staan we?". De voorzitter van de Kamer, een vriendelijke meester-dakdekker, deed verslag van gesprekken met het ministerie, van vereenvoudigingen in de documentatieplicht en van een nieuw onlineplatform voor subsidieaanvragen. Er klonk beleefd applaus.

Daarna volgden de vragen en opmerkingen. Een elektricien klaagde over de keuringsrapporten. Een kapster over de verplichting om kassabonnen uit te geven. Een timmerman over het feit dat hij al een jaar geen leerling meer kon vinden. De voorzitter knikte, maakte aantekeningen en beloofde alles mee te nemen.

Anna was niet van plan geweest om iets te zeggen. Maar toen de voorzitter vroeg of er nog vragen waren, stond ze op voordat ze zich kon bedenken.

„Anna Hofmann, bakkerij Hofmann", zei ze. „Ik heb een vraag die misschien een beetje ongebruikelijk is."

De voorzitter glimlachte bemoedigend.

„We praten er elk jaar over hoe we de last een beetje kunnen verlichten. Een formulier minder hier, een examen minder daar. En toch wordt het elk jaar meer. Ik vraag me af of we niet de verkeerde vraag stellen." Ze haalde diep adem. „Wat als we allemaal tegelijk zouden stoppen met het uitschrijven van rekeningen? Alle bedrijven. Overal. Op dezelfde dag."

Even was het stil. Toen lachte iemand op de derde rij, en het gelach verspreidde zich, goedmoedig, een beetje verlegen. De voorzitter lachte mee.

„Mevrouw Hofmann, dat zou inderdaad het einde van de bureaucratie betekenen", zei hij. „En waarschijnlijk ook het einde van de Kamer."

Opnieuw gelach. Anna ging zitten en voelde haar wangen gloeien.

Maar toen stond er in de achterste rij een oude man op. Anna herkende hem pas toen hij iets zei. Het was meneer Brandl, wiens slagerij tot afgelopen herfst tegenover haar bakkerij had gezeten.

„Ik heb veertig jaar lang worst gemaakt", zei hij. „Goede worst. Ik ben gestopt omdat ik de kosten voor de koeling niet meer kon betalen en omdat de discountwinkel zijn worst voor de helft van de prijs verkoopt." Hij keek de zaal rond. „Als iemand mij destijds had

gezegd: morgen schrijft niemand meer een factuur uit, jij niet, je leveranciers niet, je verhuurder niet – dan had ik geen seconde geaarzeld."

Deze keer lachte niemand.

* * *

Na de bijeenkomst stonden er nog een paar mensen op de parkeerplaats, zoals altijd. De timmerman. De kapster. Meneer Brandl. En een jonge vrouw die Anna niet kende en die zich voorstelde als Lea. Ze had een klein IT-bedrijfje met zes mensen, dat software ontwikkelde voor ambachtelijke bedrijven, en was als gast gekomen.

„Het probleem is niet dat het niet zou werken", zei de timmerman. „Het probleem is: wie begint er? Als ik in mijn eentje mijn tafels weggeef, ben ik binnen drie maanden failliet."

„Niemand begint ermee", zei Lea. „Dat is de truc."

Iedereen keek haar aan.

„Kennen jullie crowdfunding? Daarbij zegt iedereen toe geld te geven. Maar het geld wordt pas overgemaakt als genoeg mensen hebben toegezegd. Zo niet, dan gebeurt er helemaal niets en heeft niemand iets verloren." Ze haalde haar schouders op. „Je zou het net zo kunnen doen. Elk bedrijf zegt: ik doe mee – maar alleen als alle anderen ook meedoen. Dan is niemand de eerste. Iedereen is tegelijk aan de beurt."

Meneer Brandl haalde een bierviltje uit zijn jaszak, dat hij blijkbaar van de stamtafel had meegenomen, en een balpen.

„Nou dan", zei hij en schreef zijn naam erop. Daaronder, tussen haakjes: alleen als iedereen.

Hij gaf het bierviltje aan Anna.

* * *

De vraag waar iedereen om lacht

Anna's vraag tijdens de kamervergadering klinkt in eerste instantie absurd, en het gelach in de zaal is begrijpelijk. Toch is het het logische gevolg van alles wat we tot nu toe hebben gezien. In hoofdstuk 4 hebben we ingezien dat onze economie in een gevangenendilemma zit, waaruit niemand in zijn eentje kan ontsnappen. In hoofdstuk 5 hebben we gezien dat achter alle kosten het levensonderhoud van mensen schuilgaat. In hoofdstuk 6 dat een economie zonder prijzen op kleine schaal dagelijks functioneert. En in hoofdstuk 7 dat de informatie over de behoefte tegenwoordig ook zonder prijs zijn weg vindt.

Wat ontbreekt, is de stap van inzicht naar uitvoering. Daar gaat dit hoofdstuk over.

De cirkel die zich sluit

Aan het einde van hoofdstuk 5 stond een gedachte-experiment: als het levensonderhoud van alle betrokkenen gewaarborgd zou zijn, zou niemand meer geld hoeven te vragen. Het probleem is dat deze voorwaarde zelf weer afhankelijk is van de prijzen. Het is een cirkel, en die kun je aan de hand van Anna's broodjes nagaan.

De boer verkoopt zijn graan omdat hij geld nodig heeft om zijn gezin te voeden. De molenaar verkoopt zijn meel omdat hij graan moet betalen en zelf in zijn levensonderhoud moet voorzien. Anna verkoopt haar broodjes omdat ze meel, stroom en lonen moet betalen. En haar klanten – waaronder de boer en de molenaar – moeten werken om de broodjes te kunnen betalen.

Laten we de cirkel nu eens omdraaien:

Als alle goederen voor dagelijks gebruik vrij toegankelijk zouden zijn, zou het levensonderhoud van de boer verzekerd zijn. Hij zou zijn graan niet meer hoeven te verkopen en zou het kunnen doorgeven.

Als het graan vrij beschikbaar zou zijn en de molenaar ook zou worden voorzien, zou hij geen kosten meer hebben. Hij zou zijn meel kunnen weggeven.

Als het meel vrij beschikbaar zou zijn, evenals elektriciteit en huur, en Anna's werknemers zouden worden voorzien, zou Anna haar broodjes kunnen doorgeven.

En omdat de broodjes en alle andere goederen vrij beschikbaar zouden zijn, zou het levensonderhoud van iedereen verzekerd zijn – ook dat van de boer. De cirkel is rond. Wat er uiteindelijk ontstaat, is precies wat er in het begin nodig is.

Dat is geen droombeeld, maar er is wel een voorwaarde: de cirkel werkt alleen als hij op alle punten tegelijkertijd wordt gesloten.

Waarom het alleen tegelijkertijd kan

De timmerman op de parkeerplaats heeft gelijk. Als hij alleen zijn tafels weggeeft, moet hij toch nog hout, werkplaatshuur en lonen betalen. Binnen drie maanden zou hij failliet zijn. Als slechts één sector of slechts één regio de stap zou zetten, zou hetzelfde gebeuren, alleen langzamer: producten zouden wegvloeien naar waar ze nog verkocht kunnen worden, en de bedrijven zouden grondstoffen en intermediaire goederen van buitenaf moeten blijven betalen.

Dat is het gevangenendilemma uit hoofdstuk 4 in zijn puurste vorm. Een stapsgewijze uitstap is nauwelijks mogelijk. Wie als eerste springt, valt.

Maar in hoofdstuk 4 hebben we ook gezien hoe dergelijke dilemma's worden opgelost: door een gezamenlijke, gelijktijdige beslissing. Zweden schakelde niet straat voor straat over op rechtsverkeer, maar om vijf uur 's ochtends op één enkele dag. Daarna was het nieuwe evenwicht net zo stabiel als het oude. Zo is het ook hier. Als de cirkel op alle punten tegelijkertijd wordt gesloten, heeft niemand meer een reden om terug te keren

naar de oude orde. Wie zou er nog geld vragen voor zijn broodjes als hij zelf alles krijgt wat hij nodig heeft – en niemand meer geld zou hebben om te betalen?

Wie de eerste stap zou kunnen zetten

Eerdere ideeën over een fundamentele verandering van de economie waren gericht op de arbeidersklasse, op een revolutie of op de staat die bedrijven overneemt. Geen van deze wegen is de afgelopen honderd jaar in de ontwikkelde landen bewandeld, en geen enkele wordt hier voorgesteld. Het gaat niet om onteigening en niet om omverwerping.

Het voorstel in dit boek begint op een ander punt: bij de ondernemersvrijheid. Niemand kan een ondernemer dwingen om naar een zo hoog mogelijke winst te streven. Velen zouden hun producten liever naar behoefte doorgeven – ze doen dat vandaag de dag alleen niet, omdat ze anders hun eigen rekeningen niet zouden kunnen betalen. Als iedereen daar tegelijkertijd van afziet, vervalt deze reden. Om een dergelijke gezamenlijke afstand ook juridisch mogelijk te maken, is echter een politiek kader nodig – daarover meer in hoofdstuk 10.

Het midden- en kleinbedrijf zou daarbij een bijzondere rol kunnen spelen. Kleine en middelgrote ondernemingen voorzien de mensen op zeer directe wijze in hun behoeften – met brood, reparaties, zorg, bouwwerkzaamheden, software. Hun eigenaren kunnen vrij beslissen, zonder verantwoording verschuldigd te zijn aan aandeelhouders. Zoals we in hoofdstuk 3 hebben gezien, staan zij onder toenemende druk van bureaucratie en concurrentie. En velen van hen zien zichzelf niet als kapitaalbeleggers, maar als mensen die goed werk leveren en verantwoordelijkheid willen dragen voor hun personeel en hun regio.

Voor hen zou deze gezamenlijke stap geen opoffering zijn. Op hetzelfde moment dat ze van inkomsten afzien, vallen ook alle uitgaven weg: geen lonen, geen huur, geen grondstofprijzen, geen belastingen, geen rente en aflossingen meer. Geen angst voor faillissement, geen overname door een concurrent, geen gesprek met de bank over de omzetstijging. Wat overblijft, is de eigenlijke ondernemerstaak: goede producten maken en mensen voorzien. De heer Brandl heeft het op zijn manier gezegd: hij zou geen seconde hebben geaarzeld.

Daarnaast is het midden- en kleinbedrijf goed georganiseerd. Kamers van koophandel, gilden, verenigingen en coöperaties verbinden miljoenen bedrijven. Zij zijn de natuurlijke plaatsen waar een dergelijk debat gevoerd zou kunnen worden en een gezamenlijk besluit voorbereid zou kunnen worden.

En alle anderen?

Natuurlijk is het midden- en kleinbedrijf alleen niet voldoende. Om de cirkel rond te maken, moeten alle schakels in de keten meewerken: de eigenaren van grondstoffen, de verhuurders, de energieleveranciers, de grote concerns, de banken.

Voor iedereen geldt dezelfde redenering. Een verhuurder vraagt huur omdat hij daarvan leeft of omdat hij daarmee zijn pensioen veiligstelt. Als zijn levensonderhoud op een andere manier is gewaarborgd, verliest de huur zijn functie. Een eigenaar van grondstoffen verkoopt zijn erts, omdat hij daarvan leeft. Als hij financieel onafhankelijk is, kan hij het ter beschikking stellen aan de gemeenschap. Ook de werknemers van grote concerns, hun leidinggevenden en de miljoenen kleine beleggers aan wie deze concerns toebehoren, zijn mensen wier levensonderhoud dan verzekerd zou zijn.

Bij zeer grote vermogens ligt de kwestie ingewikkelder. Wie vandaag de dag meer bezit dan hij in vele levens zou kunnen verbruiken, verliest met het verdwijnen van de prijzen een status waaraan hij gewend is. Men moet niet doen alsof dat voor iedereen gemakkelijk is. Maar ook hier geldt: wat dit vermogen eigenlijk zou moeten bieden – zekerheid, toegang tot alles wat men nodig heeft, vrijheid van zorgen – zou voor iedereen gewaarborgd zijn, inclusief degenen die tot nu toe rijk waren. En zoals we in hoofdstuk 4 hebben gezien, zijn ook de winnaars van het huidige systeem vaak gevangenen van de beperkingen ervan.

Toch zullen er mensen zijn die niet overtuigd zijn. Dat is bij elke grote verandering zo. Het is niet doorslaggevend dat iedereen het ermee eens is, maar dat de toeleveringsketens in hun volle omvang meegaan.

Niemand hoeft de eerste te zijn

Dan blijft de vraag van de timmerman: wie begint er? Het antwoord dat Lea op de parkeerplaats geeft, is afkomstig uit de speltheorie en heeft zich in de praktijk bewezen.

Economen noemen het een „toezeggingscontract” (Bagnoli & Lipman, 1989). Elke deelnemer verbindt zich ertoe mee te doen – maar die toezegging geldt alleen als een vastgesteld minimumaantal anderen eveneens toezegt. Wordt de drempel niet gehaald, gebeurt er niets en heeft niemand iets verloren. Wordt deze wel gehaald, dan handelen allen tegelijkertijd. Op dit principe zijn crowdfundingplatforms gebaseerd, waarmee elk jaar duizenden projecten worden gefinancierd.

Het voordeel is doorslaggevend: niemand hoeft de eerste te zijn. Niemand draagt het risico van een solopoging. Het gevangenendilemma verliest zijn schrikwekkende karakter, omdat de vraag „Wat als de anderen niet meedoen?” al beantwoord is voordat iemand actie onderneemt.

Voor de gezamenlijke uitstap zou dat betekenen: bedrijven, eigenaren van grondstoffen, verhuurders en alle anderen geven een voorwaardelijke toezegging – ook de staten, die het wettelijke kader voor de streefdatum moeten creëren. Deze toezeggingen worden openbaar geteld. Pas wanneer de toezeggingen de volledige toeleveringsketens wereldwijd bestrijken, wordt een streefdatum vastgesteld. De dag kan al worden voorbereid terwijl de toezeggingen worden verzameld – net als in Zweden in 1967 met een breed maatschappelijk debat, met plannen voor de eerste weken en met duidelijke afspraken over welke voorzieningsgebieden in geen geval mogen vastlopen. De

streefdatum zelf zou daarentegen pas kort van tevoren bekend moeten worden gemaakt; waarom, laat het volgende onderdeel zien.

Dat lukt niet binnen een paar maanden. Het is een proces dat jaren kan duren. Maar de huidige wereldwijde verbondenheid maakt het mogelijk. Wat vroeger zou zijn mislukt vanwege de schiere onmogelijkheid om miljoenen bedrijven over de continenten heen te bereiken, is vandaag de dag een kwestie van platforms, vertalingen en vertrouwen.

Een vooruitzicht om naar uit te kijken

Zo'n verandering kan alleen slagen als ze niet alleen door de bedrijven wordt gedragen, maar ook door de vele mensen die er elke dag werken en inkopen doen. Veel van hen ervaren de toekomst vandaag als een bedreiging. De huren stijgen, het pensioen is onzeker, de zomers worden heter. Sommigen trekken zich terug, sommigen hebben het opgegeven, anderen stemmen uit woede op partijen die afscherming en eenvoudige oplossingen beloven.

Een vergelijkbare stemming heerste in de jaren vóór 1989. In de landen van het Oostblok werden de schappen leger en de fabrieken ouder. Tegelijk zagen de mensen elke avond de beelden uit het Westen: volle etalages, vakanties aan zee, de D-mark. Velen hadden innerlijk allang afscheid genomen van het oude systeem. Ze zeiden het alleen niet hardop – totdat ze zagen dat hun buren er net zo over dachten. Toen ging alles heel snel (Kuran, 1991).

Wat vandaag ontbreekt, is zo'n beeld. De economie van directe voorziening zou het kunnen bieden. Wat zou mensen gelukkiger maken: een zaterdagmiddag in het winkelcentrum of het vooruitzicht nooit meer huur te hoeven betalen? Wat je voor een goed leven nodig hebt – eten, een woning, de dokter, de zorg voor je ouders – krijg je cadeau. En niet alleen hier: ook het gezin in Lagos, de boerin in Bolivia, de fabrieksarbeider in Bangladesh.

Dit is geen belofte van een 'beter leven' met steeds meer spullen. Het is een bescheidener en eerlijker belofte: dat niemand meer bang hoeft te zijn zijn levensonderhoud te verliezen. We moeten daarbij de fout van 1989 niet herhalen. Toen werden binnen korte tijd 'bloeiende landschappen' beloofd, en de teleurstelling werkt tot op vandaag door. In het begin zal het haperen. Maar het fundament zou gelegd zijn.

Zo'n beeld helpt ook de bedrijven. Als veel mensen naar de dag uitkijken, wordt het makkelijker om de voorwaardelijke toezegging te geven. En omdat er niets nieuw gebouwd hoeft te worden, kan het snel gaan zodra genoeg partijen hebben toegezegd. Dan volstaat een korte aankondiging – zo kort dat niemand begint goederen achter te houden of betalingen stop te zetten. Hoe dat eruit kan zien, laat de Duitse munthervorming van 1948 zien: tussen aankondiging en omschakeling lagen maar een paar dagen. Op de maandag daarna lagen de etalages plotseling vol – met goederen die handelaren hadden achtergehouden omdat ze de hervorming verwachtten.

Wat verandert – en wat niet

Op de dag van de overstap zelf verandert er niets aan de fysieke economie. De fabrieken staan er nog, de treinen rijden, de vrachtwagens zijn onderweg, de velden zijn bewerkt. De mensen gaan de volgende ochtend zoals altijd naar hun werk.

Dat is mogelijk omdat de moderne economie sowieso op vooruitbetaling is gebaseerd. Er wordt gewerkt, materiaal geleverd en diensten verleend, lang voordat rekeningen worden betaald of lonen worden overgemaakt. De bestaande leveringsrelaties blijven bestaan. Anna's molen levert nog steeds meel, alleen zonder factuur.

Wat verandert, is de maatschappelijke vorm. De boekhouding verdwijnt niet, maar verandert van een kostenberekening in een sturing van hoeveelheden, materiaal en werktijd – net zoals het Kanban-systeem van Jonas dat vandaag de dag al doet. En de toegang tot alles wat men nodig heeft voor een waardig leven, is vanaf die dag niet meer aan geld gebonden.

Hoe die eerste dag eruit zou kunnen zien en wat er in de weken daarna gebeurt, wordt in het volgende hoofdstuk beschreven.

Open vragen

Een dergelijk project roept vragen op die hier niet verzwegen mogen worden. Wat gebeurt er met contracten, schulden en eigendomstitels? Welke rol spelen staten en regeringen? Hoe zit het met landen waarvan de regeringen zich hiertegen verzetten? Wat als belangrijke sectoren aarzelen?

Sommige van deze vragen worden beantwoord in de hoofdstukken 10, 11 en 13. Andere zullen pas in het proces zelf duidelijk worden. Ook dat hoort bij eerlijkheid: niemand kan een verandering van deze omvang tot in het kleinste detail van tevoren plannen. Maar dat was bij geen enkele grote verandering in de geschiedenis anders – en het is geen reden om de vraag niet te stellen.

Het belangrijkste in het kort

- Boeren, molenaars, bakkers en klanten vormen een cirkel: iedereen vraagt geld, omdat hij zelf moet betalen. Als het levensonderhoud van iedereen is gewaarborgd, sluit de cirkel zich in de andere richting.
- Deze cirkel werkt alleen als hij overal tegelijk wordt gesloten. Een solopoging leidt tot faillissement.
- Het midden- en kleinbedrijf zou de aanzet kunnen geven – vanuit ondernemersvrijheid, zonder onteigening en zonder omverwerping. Voor de bedrijven vallen met de inkomsten tegelijkertijd alle uitgaven weg.
- Met voorwaardelijke toezeggingen hoeft niemand de eerste te zijn: er wordt pas actie ondernomen als er genoeg meedoen – maar dan wel allemaal tegelijk.

- Een eerlijk beeld – levensonderhoud, wonen en gezondheid voor iedereen, zonder huur en zonder bestaansangst – kan veel mensen voor de verandering winnen. De streefdatum zelf moet op korte termijn worden aangekondigd.

Naar de inhoudsopgave

9. De eerste dag

Drie uur ’s ochtends

Om drie uur ’s ochtends ging de wekker zoals altijd af. Anna lag nog even wakker en luisterde naar de stilte. Buiten reed er een enkele auto voorbij. Verder niets. Geen teken dat er vandaag iets anders zou zijn.

In de bakkerij deed ze het licht aan, zette de oven aan en haalde het voordeeg uit de koelkast. Svetlana kwam om half vier, zoals altijd, met nat haar en een thermoskan thee.

„En?”, vroeg Anna.

„Wat ‘en’?” Svetlana knoopte haar schort om. „Broodjes bakken zichzelf niet. Ook niet zonder geld.”

Ze werkten zwijgend, zoals elke ochtend. Deeg afwegen, vormen, op de bakplaten, in de oven. De geur vulde de ruimte. Rond vijf uur opende Anna de bureaulade om een pen te zoeken en vond de brochure met de platen van zwart staal. Ze keek er een tijdje naar. Toen ging ze achter de computer zitten en voerde in het bestelnetwerk in: twintig bakplaten, zwart staal, drie millimeter. Het antwoord kwam na een minuut: geaccepteerd. Verwachte levering over zes weken. Prioriteit: normaal.

Ze lachte zachtjes. Zes weken. Ze had twee jaar gewacht.

* * *

Om zes uur ontgrendelde ze de winkeldeur. De kassa stond uit. In plaats daarvan stond er een klein bordje dat Mira de avond ervoor had geschreven: „Neem wat u nodig hebt. Laat ons weten wat er ontbreekt.”

De eerste klant was meneer Albers, zevenentachtig, die al dertig jaar lang elke ochtend twee roggebroodjes kocht. Hij pakte zijn twee broodjes, aarzelde even en legde toen een muntstuk van twee euro op de toonbank.

„Dat hoeft u niet meer te doen, meneer Albers.”

„Dat weet ik,” zei hij. „Maar ik weet niet wat ik anders met mijn handen moet doen.”

Hij liet de munt liggen, pakte hem toen toch weer op, lachte om zichzelf en ging weg.

Rond acht uur werd het drukker. De meesten namen wat ze altijd namen. Sommigen namen meer, vier, vijf broodjes tegelijk, met een verlegen blik. Een man vulde een hele boodschappentas. Anna zei niets. Om half elf was het roggebrood op.

Kort daarna kwam Sevgi de straat over. Ze zag er moe uit.

„Mijn hoofdkantoor heeft vandaag niets geleverd”, zei ze. „De fabriek in Magdeburg weet nog niet waar ze haar deegstukken naartoe moet sturen. De toonbank is leeg, en toch staan de mensen bij mij in de rij.”

Anna keek naar de bakkerij, daarna op de klok.

„Ik kan vanmiddag nog een partij witbrood bakken”, zei ze. „Als jij het bij jou uitdeelt.”

Sevgi keek haar aan alsof ze iets onfatsoenlijks had voorgesteld. Toen lachte ze.

„Gisteren zouden we nog concurrenten zijn geweest.”

„Gisteren”, zei Anna.

* * *

Het meel raakte op. Anna stuurde een bericht naar molen Seitz en kreeg een telefoontje terug. Aan de telefoon was niet meneer Seitz, maar Walter.

„Ik ben hier al sinds zeven uur”, zei hij. „Seitz heeft vandaag drie keer zoveel aanvragen als normaal en maar twee mensen. Dus dacht ik: ik help wel even mee.” Op de achtergrond ratelde een machine. „Je krijgt morgenochtend je tweehonderd kilo. Over de rogge moeten we nog overleggen met de boeren. De oogst is voldoende, maar de vrachtwagens zijn vandaag allemaal onderweg.”

„Papa, je bent zesentachtig.”

„Precies,” zei Walter. „Ik heb dertig jaar gewacht tot hier weer iemand meel nodig had.”

’s Middags stuurde Jonas een bericht: „De fabriek draait normaal. De banden lopen, iedereen is aanwezig. Alleen op de afdeling Controlling zitten twaalf mensen die niet weten wat ze moeten doen. Ik ook niet.”

* * *

Om zeven uur ’s avonds sloot Anna de winkel. Ze stond een tijdje voor de uitgeschakelde kassa. Vijfentwintig jaar lang had ze elke avond het geld geteld, de bonnetjes gesorteerd en de dagafsluiting afgedrukt.

Vandaag was er niets te tellen.

Ze ging achter de computer zitten en typte in: roggebrood morgen plus dertig procent. Witbrood plus twintig procent, afhalen bij Sevgi. Daarna deed ze het licht uit en ging naar boven. Ze was moe, zoals na elke lange dag. Maar het was een andere soort vermoeidheid. Voor het eerst sinds jaren lag ze niet wakker te rekenen.

* * *

Een gewone dag die alles verandert

De eerste dag na de gezamenlijke uitstap begint voor Anna net als elke andere: om drie uur in de bakkerij. En dat is geen narratief kunstgreepje, maar de kern van de zaak. Op de beslissende dag verandert niet de wereld van de dingen. Wat verandert, is de manier waarop mensen met elkaar omgaan.

De scène laat echter ook zien dat deze dag niet vlekkeloos verloopt. Er ontstaat een tekort aan brood, leveringen lopen vertraging op, een fabriek weet niet waar ze moet leveren en op de afdeling Controlling zitten twaalf mensen zonder werk. Dit hoofdstuk beschrijft wat er op de eerste dag en in de eerste weken zou kunnen gebeuren – met de successen en de moeilijkheden.

Wat er op de eerste dag gebeurt

De verandering is het duidelijkst zichtbaar op de plekken waar mensen tot nu toe betaalden. In de supermarkten zijn de kassa's uitgeschakeld en de slagbomen open. Er zijn geen prijskaartjes meer, geen speciale aanbiedingen, geen „Laatste kans". Bussen en treinen rijden zonder kaartjes. Huur wordt niet meer afgeschreven.

Al het andere gaat gewoon door. Mensen gaan naar hun werk, omdat het werk gedaan moet worden en omdat ze dat gewend zijn. Fabrieken produceren, vrachtwagens rijden, ziekenhuizen behandelen patiënten. Zoals beschreven in hoofdstuk 8 is de moderne economie gebaseerd op vooruitbetaling en op bestaande leveringsrelaties. De molen levert aan de bakkerij, omdat ze dat altijd al heeft gedaan – alleen zonder factuur.

Wat nieuw is, is een extra taak: de behoefte moet nu bewust worden gemeld. Tot nu toe regelde de prijs veel zaken stilzwijgend. Nu moeten bedrijven elkaar laten weten wat ze nodig hebben, wat schaars is en wat kan wachten. De voorraadbeheersystemen uit hoofdstuk 7 regelen een groot deel daarvan. De rest wordt geregeld via telefoongesprekken, afspraken en gezond verstand.

De angst voor hamsteren

De meest voorkomende zorg is: als alles gratis is, halen de mensen de schappen leeg. Deze zorg is terecht, in ieder geval voor de eerste dagen. Ook in de bakkerij van Anna nemen sommigen meer mee dan normaal. Een man vult een hele tas.

We weten uit ervaring hoe dergelijke situaties verlopen. In maart 2020, aan het begin van de coronapandemie, waren in veel landen binnen enkele dagen het toiletpapier, de pasta en de bloem uitverkocht. Maar na enkele weken normaliseerde het koopgedrag zich weer, zodra mensen merkten dat de bevoorrading betrouwbaar verliep (Statista, 2020). Er vond geen plundering of ineenstorting van de openbare orde plaats.

Mensen hamsteren uit angst dat er morgen niets meer te krijgen is. Die angst neemt af als de schappen elke ochtend weer gevuld zijn. Wie weet dat hij morgen weer brood kan krijgen, heeft geen reden om er vandaag vijf te nemen – temeer omdat brood na drie dagen hard wordt. Van onbeperkte abonnementen kennen we hetzelfde patroon: wie onbeperkt mag bellen, belt niet de hele dag door. Openheid helpt daarbij. Als voorraden zichtbaar zijn en tekorten openlijk worden besproken, groeit het vertrouwen sneller.

Als er niet genoeg is voor iedereen

Toch zullen er tekorten zijn, en niet alleen in de eerste dagen. In hoofdstuk 7 hebben we de moeilijkste vraag gesteld: wie krijgt iets als eerste als er niet genoeg is voor iedereen?

Laten we een voorbeeld nemen. Een elektronisch onderdeel is wereldwijd schaars. Tegelijkertijd melden twee bedrijven een dringende behoefte: een fabrikant van dialyseapparatuur en een fabrikant van spelconsoles. Op de markt krijgt degene die meer betaalt het onderdeel – meestal degene met de hogere winstmarges.

Zonder prijs moet de fabrikant van het onderdeel zelf beslissen. Hij hoeft niet langer aan de hoogste bieder te verkopen om zijn eigen rekeningen te betalen. Het digitale netwerk laat hem zien wie wat nodig heeft en waarvoor: hier een ziekenhuis, daar een speelgoedfabriek. De meeste mensen zouden in deze situatie meteen een beslissing nemen. Het onderdeel gaat naar de dialyseapparaten. De fabrikant van spelconsoles krijgt niet zomaar een afwijzing, maar het netwerk zoekt naar een vervangend onderdeel of naar vrije capaciteit op een later tijdstip.

Dit soort afwegingen is ons niet vreemd. In elk gezin krijgt het zieke kind eerst aandacht, voordat we achter de nieuwe spelconsole gaan zitten. Maar we moeten niet doen alsof dat vanzelf gaat. Niet elke beslissing zal zo eenduidig zijn als die tussen dialyse en een spelconsole. Er zullen grensgevallen zijn, meningsverschillen en fouten. Daarvoor zijn de prioriteitsregels en de democratische procedures nodig waarover in hoofdstuk 7 werd gesproken. Kunstmatige intelligentie laat zien waar wat nodig is. Beslissen moeten mensen doen.

Een dag in het voorzieningsnetwerk

Hoe dat er in het dagelijks leven uit zou kunnen zien, kan worden geïllustreerd aan de hand van enkele momenten uit een gewone dag.

In het waterleidingbedrijf ziet de bedrijfsingenieur ’s ochtends dat het desinfectiemiddel opnieuw besteld moet worden. Hij meldt de behoefte aan de chemiefabriek. Een technicus wijst op een pomp die onregelmatig loopt. De bestelling van een nieuwe pomp gaat naar de pompenfabriek, waarmee al jarenlang leveringsrelaties bestaan.

In de chemiefabriek zijn meerdere grote bestellingen tegelijk binnengekomen. Als alles onmiddellijk zou worden geleverd, zou de voorraad onder de veiligheidsreserve komen. Vroeger zou de prijs dat hebben geregeld. Nu beslist het team zelf: drinkwater heeft voorrang. Minder dringende leveringen worden een of twee dagen uitgesteld; de betrokken bedrijven krijgen een kort bericht. Tegelijkertijd wordt de productie opgevoerd.

In de pompenfabriek is de aanvraag van het waterleidingbedrijf niet de enige. De ingenieur en haar team rangschikken de aanvragen op urgentie: infrastructuur eerst. Een bepaald type afdichting is schaars, de nabestelling is in gang gezet, maar het antwoord van de toeleverancier laat nog op zich wachten. Er ontstaat een kleine vertraging.

Bij de molen komen meer aanvragen binnen dan normaal. Sommige bakkerijen bestellen uit voorzorg meer. De molenaar merkt dat zijn graan niet voor iedereen tegelijk voldoende is en spreekt met meerdere boeren in plaats van met één.

De boer krijgt meerdere aanvragen tegelijk. Vroeger zou hij aan de hoogste bieder hebben verkocht. Nu verdeelt hij zijn oogst zo dat zoveel mogelijk molens kunnen draaien. Een deel van zijn beslissing blijft een kwestie van inschatting – maar juist deze verantwoordelijkheid hoort nu bij zijn rol.

Bij de vuilnisophaaldienst zijn de vuilnisbakken op de eerste dag net zo vol als altijd. Gewoontes veranderen niet van de ene op de andere dag. Maar de chauffeur weet dat zijn werk zal veranderen, omdat oplossingen voor minder afval niet langer stranden op bezuinigingsdruk.

En in het stadstheater vraagt de artistiek directeur bij een nieuwe productie voor het eerst niet of deze rendabel is, maar of deze iets te zeggen heeft.

's Avonds wordt de balans opgemaakt: het dagelijks leven functioneert, zij het niet helemaal vlekkeloos. Er is meer overleg, af en toe wat onzekerheid en kleine vertragingen. Maar de voorzieningen storten niet in. Ze veranderen van vorm – van stille sturing via prijzen naar bewuste, directe samenwerking.

Van ruil naar gift

Naast de praktische gang van zaken heeft deze dag nog een andere kant, die moeilijker in cijfers te vatten is.

Al duizenden jaren kennen mensen momenten waarop de ruil voor een tijdje wordt opgeschort: feesten, bruiloften, gezamenlijke maaltijden. De socioloog Émile Durkheim heeft beschreven hoe dergelijke gezamenlijke ervaringen een gevoel van verbondenheid creëren dat vertrouwen en zingeving geeft (Durkheim & Fields, 1995/1912). De antropoloog Marcel Mauss heeft aangetoond dat geschenken – in tegenstelling tot aankopen – duurzame relaties tussen mensen tot stand brengen (Mauss, 1990). Recentere studies bevestigen dat het delen van goederen het welzijn aanzienlijk verhoogt (Yudkin & Prosser, 2022).

Op de eerste dag na de overgang wordt dit principe van het schenken vanuit de privésfeer naar het dagelijkse leven van de economie overgebracht. Dat zal niet overal enthousiasme oproepen. Sommigen zullen wantrouwig zijn, anderen zullen zich overweldigd voelen, weer anderen zullen, net als de heer Albers, niet weten wat ze met hun handen moeten doen. Maar velen zullen iets voelen dat moeilijk te beschrijven is: opluchting. De zorg of het geld wel tot het einde van de maand toereikend is, of de huur betaald kan worden, of het bedrijf het komende jaar zal overleven, is verdwenen.

En er verandert nog iets. De toeleveringsketen wordt een keten van doorgeven. Wie een brood krijgt, krijgt het van de bakker, die het meel kreeg van de molenaar, die het graan kreeg van de boer, aan wie de grond, de regen en de zon het gaven. Deze keten is zichtbaar geworden. Men bedankt niet langer een verkoper voor zijn wisselgeld, maar de mensen die hebben gewerkt, en uiteindelijk de aarde. Dat creëert een andere relatie met

de natuur: zij is geen handelswaar meer, maar een gemeenschappelijke levensbasis die men koestert, omdat iedereen ervan leeft.

Wat de eerste weken zullen laten zien

In de weken na de overgang zal veel in een nieuw ritme komen. Het hamsteren neemt af. Bedrijven leren hun behoefte nauwkeuriger door te geven. Toeleveringsketens, die tot nu toe door prijzen werden gestuurd, worden opnieuw afgestemd. Sommige werkzaamheden komen te vervallen – op de afdelingen controlling, aan de kassa's en bij incassobureaus – en de mensen die deze taken uitvoerden, gaan op zoek naar nieuwe bezigheden. Hoe dat kan lukken, komt aan bod in hoofdstuk 11.

Er zullen problemen zijn die vandaag de dag nog niemand kan voorzien. Maar de fundamentele ervaring van de eerste dag blijft: de bevoorrading stort niet in als de prijzen verdwijnen. Ze wordt menselijker – en inspannender dan sommigen hopen, en rustiger dan velen vrezen.

Niet iedereen zal van deze weg overtuigd zijn voordat ze hem met eigen ogen zien. Hun bezwaren verdienen een serieus antwoord. Dat volgt in het volgende hoofdstuk.

Het belangrijkste in het kort

- Op de eerste dag verandert er niets aan de fysieke economie. Nieuw is dat de behoefte bewust moet worden gemeld en afgestemd.
- Paniekaankopen zijn in de eerste dagen waarschijnlijk, maar nemen af zodra de bevoorrading betrouwbaar verloopt – zoals na het voorjaar van 2020.
- Bij knelpunten wordt er op basis van urgentie beslist in plaats van op basis van betalingsbereidheid. Dat is niet altijd eenvoudig, maar wel vertrouwd: het belangrijkste komt eerst.
- De toeleveringsketen verandert in een keten van doorgeven. De bevoorrading verloopt niet soepel, maar stort niet in.

Naar de inhoudsopgave

10. Wat ertegen spreekt – bezwaren serieus genomen

Twintig redenen

Drie weken na de overstap ruimde Jonas zijn bureau op en vond hij het briefje.

Hij had het geschreven in de nacht na de kamervergadering, toen Anna hem aan de telefoon had verteld over meneer Brandl en het bierviltje. Toen was hij zo boos geweest dat hij niet kon slapen. Dus was hij gaan zitten en had hij opgeschreven waarom dit nooit zou werken. Twintig redenen, genummerd, in zijn krappe controllerhandschrift. Daarboven stond in hoofdletters: WAAROM DIT NOOIT ZAL WERKEN.

Hij ging zitten en las.

1. Niemand gaat nog naar zijn werk.

Hij keek uit het raam naar de parkeerplaats van de fabriek. Die was vol, zoals altijd. De aanwezigheid lag op 96 procent, ongeveer even hoog als voorheen. Rainer van de harderij had hem in de eerste week gezegd: „Wat moet ik dan thuis? Mijn vrouw werkt toch ook." Jonas trok een streep door de regel.

2. De supermarkten worden leeggehaald.

In de eerste week klopte dat. Pasta, koffie, toiletpapier, net als in maart 2020. In de tweede week werd het minder. Nu was het bijna normaal. Hij zette er een streepje bij, en daarna een klein vraagteken. Bij de koffie waren er nog steeds gaten.

3. Iedereen wil vijf auto's.

Bij de autodealer aan de hoofdstraat stonden de nieuwe auto's nog op het terrein. Een paar mensen hadden een auto gekocht die ze zich vroeger nooit hadden kunnen veroorloven. Niemand had er vijf. Daarentegen was er voor bakfietsen een wachtlijst van vier maanden. Streepje.

4. Dat is illegaal.

Hij moest glimlachen. De Bondsdag had een half jaar lang ruzie gemaakt over de overgangswet. Uiteindelijk was er een ruime meerderheid voor gekomen. Streepje.

5. Wie doet dan het vuile werk?

Hier hield hij even in. De vuilnisophaaldienst had in de tweede week problemen gehad omdat twee chauffeurs met pensioen waren gegaan, die zonder de overstap nog twee jaar zouden zijn doorgegaan. Sindsdien was er een lijst waarop men zich kon inschrijven om één keer per maand een ochtend mee te rijden. Jonas had zich ingeschreven. Of dat op de lange termijn genoeg zou zijn, wist niemand. Hij zette er een vraagteken bij.

Hij liep de lijst verder door. Bij sommige punten zette hij een streepje, bij andere een vraagteken, bij drie schreef hij ‘afwachten’. Aan het eind telde hij na: elf streepjes, zes vraagtekens, drie keer ‘afwachten’.

* * *

’s Avonds liet hij de lijst aan Mira zien. Ze zat bij Anna in de keuken en las hem twee keer door.

„Elf van de twintig”, zei ze. „Niet slecht voor een doemdenker.”

„Zes vraagtekens”, zei Jonas. „En wat het vuile werk betreft, ben ik er echt niet zeker van.”

Mira zweeg even. Toen haalde ze haar mobieltje tevoorschijn en scrolde.

„Ik had ook een lijstje”, zei ze. „Niet waarom het niet werkt. Maar wat er allemaal beter wordt.” Ze las voor: „De uitstoot daalt onmiddellijk. Niemand hoeft meer dingen te kopen die hij niet nodig heeft. Iedereen werkt nog maar twintig uur.”

„En?”

„De uitstoot daalt. Maar niet meteen. De energiecentrales draaien immers nog. Mensen kopen nog steeds dingen die ze niet nodig hebben, alleen minder. En de meesten werken net zoveel als voorheen, omdat alles opnieuw moet worden georganiseerd.” Ze legde haar mobieltje weg. „Ik heb ook vraagtekens.”

Anna zette twee borden met soep op tafel.

„Dan hadden jullie allebei gelijk”, zei ze. „Alleen niet zo erg als jullie dachten.”

Jonas vouwde het briefje op en stopte het in zijn overhemdzak, bij het servet van de zondagse maaltijd dat daar nog steeds lag.

* * *

Twee lijstjes

Jonas heeft opgeschreven waarom dit allemaal nooit kan werken. Mira heeft opgeschreven wat er allemaal beter wordt. In de scène zijn beide lijstjes voorzien van vraagtekens. Dat is geen toeval. Elke grote verandering stelt de angsten en de verwachtingen in gelijke mate een beetje teleur.

Wie tot hier heeft gelezen, zal zijn eigen bezwaren hebben. Dat is goed zo. Een voorstel dat geen bezwaren duldt, verdient geen vertrouwen. Daarom moeten de belangrijkste bezwaren in dit hoofdstuk niet worden gebagatelliseerd, maar eerst in hun sterkste vorm worden gepresenteerd en vervolgens worden beantwoord. Waar een antwoord onvolledig blijft, wordt dat vermeld.

Een opmerking vooraf is hier op zijn plaats. Veel bezwaren zijn gebaseerd op een begrijpelijke aanname: dat mensen zich in een nieuwe orde net zo zullen gedragen als in

de oude. Deze aanname is niet dom – het is de beste voorspelling die we hebben. Maar ze is niet altijd juist. Zoals we in hoofdstuk 6 hebben gezien, gedraagt dezelfde persoon zich op de markt anders dan aan de familietafel.

„Niemand werkt zonder geld"

Het bezwaar in zijn sterkste vorm: natuurlijk werken mensen ook uit plezier en verantwoordelijkheidsgevoel. Maar niet elk werk geeft plezier. Wie staat er vrijwillig 's nachts op de spoedeisende hulp, in ploegendienst bij de hoogoven of in de regen op de vuilniswagen? En zelfs als de meesten blijven werken: hoe zit het dan met degenen die dat niet doen en toch alles krijgen? Zal dat de anderen niet ontmoedigen?

Het antwoord begint bij wat we weten. Uit motivatieonderzoek blijkt dat mensen vooral graag werken als ze zelfstandig handelen, hun vaardigheden inzetten en zich verbonden voelen met anderen (Ryan & Deci, 2000). De zorgeconomie uit hoofdstuk 6 en bijna 29 miljoen vrijwilligers in Duitsland laten zien dat er enorme hoeveelheden werk zonder betaling worden verricht. En werk is voor de meeste mensen meer dan alleen inkomen: het geeft structuur aan de dag, zorgt voor collega's, erkenning en het gevoel nodig te zijn.

Er zijn ook eerste ervaringen met inkomen zonder werkverplichting. In Finland ontvingen in 2017 en 2018 tweeduizend werklozen gedurende twee jaar een onvoorwaardelijk basisinkomen. Zij werkten in die periode niet minder dan de vergelijkingsgroep, maar juist iets meer, en voelden zich aanzienlijk beter (Kela, 2020). In Duitsland ontvingen 122 mensen in het „proefproject basisinkomen" drie jaar lang maandelijks 1.200 euro. Hun werktijd nam niet af (Pilotprojekt Grundeinkommen, 2025). Eerlijkheidshalve moet worden opgemerkt: deze experimenten waren kleinschalig en van beperkte duur, en de deelnemers wisten dat ze zouden eindigen. Ze bewijzen niet hoe een hele samenleving zou reageren. Maar ze weerleggen wel het idee dat mensen zouden stoppen met werken zodra ze dat mogen.

Dan blijven de onaangename taken en de meelifters over. Voor onaangenaam werk zijn er drie oplossingen: automatisering, die tegenwoordig vaak achterwege blijft omdat goedkope arbeidskrachten rendabeler zijn; een rechtvaardige beurtrol, zodat niemand zijn hele leven op de vuilniswagen doorbrengt; en minder van dit soort werk in het algemeen, omdat duurzame producten minder afval produceren. Hoofdstuk 13 gaat hier dieper op in. En er zullen altijd meelifters zijn, net zoals die er vandaag de dag zijn. Maar omdat de benodigde arbeid in totaal aanzienlijk afneemt – Keynes achtte al in 1930 vijftien werkuren per week haalbaar (Keynes, 1930) –, kan een samenleving dit aan. Deze kwestie is nog niet helemaal opgelost. Jonas heeft er terecht een vraagteken bij gezet.

„Zonder prijzen worden de schappen leeggehaald en de natuur geplunderd"

Het bezwaar: de prijs beperkt de consumptie. Als die wegvalt, nemen ze allemaal meer dan ze nodig hebben. En bij hulpbronnen die van iedereen zijn, dreigt de „tragedie van de gemeenschappelijke weide" uit hoofdstuk 4: iedereen neemt een beetje meer, totdat er niets meer over is.

Voor alledaagse goederen hebben we het antwoord gegeven in hoofdstuk 9. Er is sprake van een natuurlijke verzadiging. Het derde brood smaakt niet beter dan het tweede, en een vijfde winterjas houdt je niet warmer. Economen noemen dit het afnemende grensnut. Vaste tarieven laten dit dagelijks zien. Mensen hamsteren uit angst voor schaarste, en die angst verdwijnt als de aanvoer betrouwbaar is. Er zijn zelfs veel aanwijzingen dat de consumptie daalt als reclame en speciale aanbiedingen niet meer voortdurend aanzetten tot kopen.

Wat de natuur betreft, is het bezwaar ernstiger. Visbestanden, bossen, bodems en het klimaat zijn gemeenschappelijke goederen die overbenut kunnen worden. Maar hier loont het de moeite om eerlijk naar het heden te kijken: de prijs heeft de overbenutting tot nu toe ook niet voorkomen. De zeeën worden overbevist, hoewel vis een prijs heeft. Het klimaat warmt op, hoewel olie een prijs heeft. De reden is dat de prijs de schade aan de natuur meestal helemaal niet meerekent.

Zonder prijzen moeten er bewust ecologische grenzen worden gesteld: hoeveel hout een bos jaarlijks oplevert, hoeveel vis er gevangen mag worden, hoeveel CO_2 er nog uitgestoten mag worden. Elinor Ostrom heeft aan de hand van honderden voorbeelden aangetoond dat gemeenschappen dergelijke grenzen met succes kunnen naleven als ze duidelijke regels hebben en gezamenlijk toezien op de naleving ervan (Ostrom, 1990). Daarnaast is er nog het belangrijkste verschil: zonder de dwang om te groeien verdwijnt de druk om elk jaar meer uit de natuur te halen.

„Iedereen wil vijf auto's – en dat huis aan het meer"

Het bezwaar: als alles gratis is, wil iedereen het beste. Iedereen wil een grote auto, een huis op een toplocatie, verre reizen.

Wat de auto betreft, is het antwoord eenvoudig. Tegenwoordig is een auto niet alleen een vervoermiddel, maar ook een statussymbool en een belegging. Zonder prijzen heeft hij alleen nog zijn praktische nut. Vijf auto's betekenen dan vooral vijf parkeerplaatsen, vijf keer banden verwisselen en vijf keer onderhoud. Wie zou zichzelf dat aandoen?

Wat het huis aan het meer betreft, is het antwoord moeilijker, en ook dat moet gezegd worden. Er zijn goederen die van nature beperkt zijn: percelen aan het meer, appartementen in oude gebouwen in het stadscentrum, de plek op de eerste rij. Economen noemen dit 'positiegoederen'. Ze zullen ook zonder prijzen schaars blijven. Voor deze goederen heeft een samenleving regels nodig: op basis van behoefte, bijvoorbeeld voor gezinnen met kinderen of mensen met een handicap; op basis van afwisseling, bijvoorbeeld voor vakantiehuizen; of indien nodig door loting. Dat is niet perfect. Maar vandaag de dag worden deze goederen verdeeld op basis van vermogen – en ook dat vinden velen niet rechtvaardig. Hoofdstuk 12 komt hierop terug.

„Dat leidt tot chaos”

Het bezwaar: een moderne economie is een uiterst complex geheel. Wie de prijs wegneemt, ontneemt haar het zenuwstelsel. Er zullen knelpunten, stilstand en instortingen zijn.

De geschiedenis laat zien dat de materiële voorziening van moderne samenlevingen verbazingwekkend robuust is. In het voorjaar van 2020 werden wereldwijd hele bedrijfstakken stilgelegd. Elektriciteit, water, voedsel en ziekenhuizen bleven functioneren. Tijdens de financiële crisis van 2008 stonden grote banken op de rand van de afgrond, maar de velden werden bewerkt en de treinen reden door. Na 1989 werden in Midden- en Oost-Europa binnen enkele maanden hele economische stelsels omgevormd, en de basisvoorzieningen stortten niet in.

Men moet deze voorbeelden echter niet vergoelijken. Voor veel mensen waren deze omwentelingen pijnlijk. In Oost-Duitsland verloren na 1990 miljoenen mensen hun baan, en veel regio’s zijn daar tot op de dag van vandaag nog niet van hersteld. Het doorslaggevende verschil met de hier beschreven overgang is echter een ander: destijds verloren mensen met hun baan ook hun inkomen en daarmee hun zekerheid. Bij een overgang naar directe voorziening is het levensonderhoud vanaf de eerste dag gewaarborgd – ook voor degenen wier werk verandert of wegvalt.

En ook hier geldt: de vraag is niet alleen welke risico’s een verandering met zich meebrengt, maar ook welke risico’s het voortzetten van de huidige situatie met zich meebrengt. De klimaatcrisis, toenemende ongelijkheid en groeiende spanningen tussen staten zijn geen stabiele toestand.

„Dat is juridisch onmogelijk”

Dit bezwaar is terecht, en het ligt ingewikkelder dan het op het eerste gezicht lijkt. Volgens de huidige wetgeving zou een gezamenlijke uitstap voor veel bedrijven helemaal niet toegestaan zijn.

Als alle bedrijven in een sector afspreken hun producten weg te geven, kan dat in strijd zijn met het mededingingsrecht. Directeuren en bestuurders van kapitaalvennootschappen zijn verplicht het vermogen van hun vennootschap te behouden. Wie goederen weggeeft, kan zich schuldig maken aan verduistering. Een bedrijf dat geen inkomsten meer heeft, maar nog wel oude leningen, zou insolvent zijn en faillissement moeten aanvragen. En de belastingdienst eist omzetbelasting over weggegeven goederen – in een valuta die het bedrijf niet meer ontvangt.

Het bezwaar is dus terecht: de overgang heeft een wettelijk kader nodig. Deze kan niet uitsluitend door particuliere beslissingen tot stand komen, maar moet politiek worden gelegitimeerd – door parlementen die een overgangswet aannemen die de oude verplichtingen op de dag van de overstap opheft. Dat is geen ongebruikelijke gang van zaken. Ook de monetaire hervorming van 1948 en de invoering van de euro waren

gebaseerd op wetten die het bestaande geld en alle contracten in één klap omzetten. In een toezeggingsprocedure, zoals beschreven in hoofdstuk 8, behoren daarom ook de staten tot degenen die hun toezegging moeten doen.

Na de overgang verliezen veel van deze wetten hun bestaansrecht. Waar geen vermogen meer hoeft te worden vermeerderd, is er geen sprake van verduistering. Waar geen prijzen meer worden gevraagd, zijn er geen prijskartels. In de plaats daarvan komen regels die iets anders beschermen: het milieu, de gezondheid, eerlijke verdeling en veiligheid op de werkplek.

„Dat leidt tot controle en dictatuur"

Het bezwaar: wie de voorziening via gegevens en algoritmen coördineert, creëert een instrument voor totale controle. De ervaring met planeconomieën laat zien waar dat toe leidt.

Dit bezwaar verdient bijzondere aandacht, en hoofdstuk 7 heeft er daarom veel ruimte aan besteed. Kort samengevat: directe afstemming is geen planning van bovenaf, maar coördinatie van onderaf. Het vereist open, transparante programma's, veel decentrale knooppunten in plaats van één centrale, democratische controle met wisselende verantwoordelijkheid en het wegvallen van de financiële drijfveer voor machtsmisbruik. Er blijft een restrisico bestaan. Maar dat is niet groter dan vandaag de dag, nu een klein aantal platformconcerns al over enorme hoeveelheden gegevens beschikt.

„Wereldwijd en tegelijkertijd – dat lukt niemand"

Het bezwaar: zelfs als al het andere klopt – het idee dat alle landen ter wereld het eens worden over een gemeenschappelijke streefdatum is wereldvreemd. De landen slagen er immers niet eens in om overeenstemming te bereiken over klimaatdoelstellingen.

Dat is waarschijnlijk het sterkste bezwaar van allemaal, en er is geen eenduidig antwoord op. Maar er zijn aanwijzingen dat het niet onmogelijk is. Met het Protocol van Montreal zijn alle landen ter wereld in 1987 overeengekomen om te stoppen met het gebruik van stoffen die de ozonlaag aantasten – het is tot op heden het enige VN-verdrag dat door alle landen is geratificeerd. De voorwaardelijke toezegging uit hoofdstuk 8 vermindert het risico voor elke afzonderlijke betrokkene. En in tegenstelling tot bij de klimaatbescherming vraagt de gezamenlijke uitstap van niemand een offer: door af te zien van inkomsten vallen tegelijkertijd alle uitgaven weg.

Toch zal dit proces lang duren. Er zullen tegenslagen zijn. En het is mogelijk dat het mislukt. De vraag is of dat een reden is om het niet te proberen.

„De overgang zal onrechtvaardig zijn"

Het bezwaar: zelfs als het uiteindelijk allemaal goed komt – tijdens de overgangsperiode zullen sommigen meer moeten dragen dan anderen. Wie in de zorg, de landbouw of de energievoorziening werkt, moet blijven werken, terwijl anderen hun huidige baan verliezen en zich eerst opnieuw moeten oriënteren.

Dit bezwaar klopt. In het begin zullen er onevenwichtigheden zijn. Niet elke activiteit kan onmiddellijk worden geautomatiseerd of herverdeeld. Sommigen zullen tijdelijk meer moeten presteren dan anderen, hoewel iedereen even goed wordt verzorgd. Digitale netwerken kunnen helpen om belastingen zichtbaar te maken en te compenseren, maar dat kost tijd.

Het is belangrijk om deze problemen van tevoren openlijk te bespreken en ze niet te verzwijgen. Wie weet dat een belasting tijdelijk is en gezamenlijk wordt gedragen, draagt die gemakkelijker. En ook hier geldt de vergelijking: vandaag de dag dragen dezelfde beroepen – zorgverleners, oogsthulpkrachten, vuilnismannen – permanent de grootste lasten, tegen een laag loon en met weinig erkenning.

„Dat is toch utopisch"

Het laatste bezwaar is eigenlijk geen argument, maar een gevoel. Maar het is een krachtig gevoel. We zijn opgegroeid in een wereld waarin geld, prijzen en loonarbeid net zo vanzelfsprekend zijn als het weer. Een wereld zonder deze zaken is moeilijk voor te stellen.

Maar veel van wat vandaag de dag vanzelfsprekend is, werd ooit als utopisch beschouwd: de afschaffing van de lijfeigenschap, het algemeen kiesrecht, de wettelijke ziektekostenverzekering, de hereniging. De cultuurtheoreticus Mark Fisher heeft opgemerkt dat onze tijd zich het einde van de wereld gemakkelijker kan voorstellen dan een andere economische orde (Fisher, 2013). Juist daarom loont het de moeite om de verbeeldingskracht te oefenen.

En misschien is het juist andersom. Misschien is de grotere utopie wel de veronderstelling dat temidden van de klimaatcrisis, groeiende ongelijkheid en toenemende instabiliteit alles gewoon zo kan doorgaan als tot nu toe.

Wat nog openstaat

Niet alle bezwaren kunnen vandaag definitief worden beantwoord. Vooral blijft onduidelijk hoe een wereldwijd proces op gang komt, hoe onaangenaam werk op de lange termijn rechtvaardig wordt verdeeld en hoe een samenleving beslist over schaarse positiegoederen. Dit boek kan hierover voorstellen doen, maar biedt geen zekerheden.

Dat is geen tekortkoming van het voorstel, maar eerlijkheid. Geen enkele grote verandering in de geschiedenis was tot in de kleinste details van tevoren gepland. Wie eist dat elke vraag van tevoren wordt beantwoord, eist iets wat zelfs de huidige orde nooit heeft vervuld.

Het belangrijkste in het kort

- De sterkste bezwaren hebben betrekking op de bereidheid om te werken, de overexploitatie van de natuur, schaarse statusgoederen, de juridische uitvoering en vooral de wereldwijde gelijktijdigheid.

- Veel bezwaren kunnen goed worden weerlegd: mensen werken ook zonder gelddwang, consumptie kent natuurlijke grenzen en de materiële voorziening is robuuster dan het geldsysteem.
- Andere bezwaren zijn terecht en vragen om oplossingen: de overgang heeft een juridisch kader en de instemming van de staten nodig. Ecologische grenzen en schaarse goederen vragen om bewuste regels.
- Sommige vragen blijven open. Dat is geen reden om ze niet te stellen – temeer omdat doorgaan zoals tot nu toe ook aanzienlijke risico's met zich meebrengt.

Naar de inhoudsopgave

Deel IV – Het leven daarna

11. Werk, geld en zekerheid

Een woensdag

Een half jaar na de overstap kwam Anna op een woensdag niet naar de bakkerij. Voor het eerst in vijfentwintig jaar had ze midden in de week vrij, en ze wist niet goed wat ze ermee aan moest. Dus ging ze om zeven uur toch naar beneden, gewoon om even te kijken.

In de bakkerij stonden twee mensen die een half jaar geleden hier nog niet hadden gewerkt.

De ene was Jule, negentien, die na haar eindexamen banketbakster had willen worden. Haar ouders hadden haar dat destijds afgeraden: te vroeg opstaan, te weinig geld, geen toekomst. Ze was een studie bedrijfskunde begonnen en had die na twee semesters afgebroken. Drie weken na de overstap was ze bij de bakkerij binnengewandeld en had gevraagd of ze in de leer mocht gaan. Nu stond ze aan het werkblad en spoot ze slagroomroosjes op een taart, met een concentratie alsof haar leven ervan afhing.

De andere was meneer Kessler.

Hij droeg een wit schort over een geruit overhemd en kneedde roggebrooddeeg. Toen hij Anna zag, werd hij een beetje rood.

„Goedemorgen, mevrouw Hofmann. Ik hoop dat u het niet erg vindt."

„Meneer Kessler, u kneedt al drie maanden lang elke dinsdag en woensdag mijn deeg. Ik vind dat we elkaar inmiddels op de jij kunnen noemen. Anna."

„Thomas", zei hij en glimlachte. „Weet je, als jongen wilde ik bakker worden. Mijn vader zei dat je bij de spaarbank een vaste baan hebt. Hij had gelijk. Drieëndertig jaar lang." Hij drukte zijn vuist in het deeg. „Ik doe dit hier twee dagen per week. De overige drie dagen werk ik bij het coördinatiecentrum in het oude stadhuis. Daar hebben ze mensen nodig die met cijfers en mensen kunnen omgaan. We verdelen momenteel de vakmensen over de renovatie van de scholen in de regio."

„En dat is genoeg voor je?"

„Het is me nog nooit zo goed bevallen."

* * *

Later zat Anna met een kopje koffie in het kantoor en opende ze de post die zich de afgelopen weken had opgestapeld. Er kwamen nog maar weinig brieven. Eén was van de spaarbank, een laatste rekeningoverzicht met een begeleidende brief: overeenkomstig de overgangswet zou de lening voor haar etageoven niet worden voortgezet. De resterende schuld zou als historische boekwaarde worden gearchiveerd. Er hoefde niets te worden ondernomen.

Ze liep met de brief naar de bakkerij en hield hem omhoog.

„Thomas, ken je dit?”

Kessler wierp er een blik op en lachte hardop. „Die leningsovereenkomst heb ik zelf nog ondertekend. Zes jaar geleden, aan mijn bureau. Ik weet nog hoe bezorgd je was.”

„Ik heb er elke nacht aan gedacht.”

„Ik ook,” zei Kessler. „Aan jou en aan tweehonderd anderen. Weet je dat ik bijna elke nacht om vier uur wakker was? Niet vanwege het deeg. Vanwege de wanbetalingen.” Hij veegde zijn handen af aan zijn schort. „Nu ben ik om vier uur wakker omdat ik hier wil zijn.”

* * *

’s Middags belde Svetlana. Ze werkte inmiddels nog maar vier dagen, omdat haar moeder na een beroerte hulp nodig had. Vroeger had ze zich dat niet kunnen veroorloven, en dan was haar moeder in een verzorgingstehuis terechtgekomen, wat ze niet wilde.

„Ik wilde alleen even zeggen dat ik morgen wat later kom,” zei ze. „De fysiotherapeute komt om zeven uur. Die komt nu drie keer per week in plaats van één keer per maand.”

„Geen probleem”, zei Anna. „Jule neemt het begin over.”

Ze hing op en keek naar het dienstrooster aan de muur. Het was voller dan vroeger, met meer namen en minder uren per naam. Niemand werkte nog zestig uur. Zelfs zij niet.

Ze had altijd gedacht dat als ze een keer vrij zou hebben, ze eindelijk zou kunnen uitslapen. In plaats daarvan was ze om zeven uur in de bakkerij geweest. Niet omdat ze moest. Maar omdat ze wilde zien hoe het ging.

* * *

Een half jaar later

Een half jaar na de overgang is er in Anna’s bakkerij veel veranderd, zonder dat het van buitenaf spectaculair lijkt. Er werken meer mensen mee en iedereen werkt minder. Een jonge vrouw leert het vak dat ze altijd al wilde doen. Een voormalig bankadviseur kneedt deeg en verdeelt vakmensen over schoolrenovaties. Een medewerkster verzorgt haar moeder zonder bang te hoeven zijn voor haar bestaan. En een lening die Anna jarenlang de slaap heeft ontnomen, is nu slechts nog een vermelding in het archief.

Dit hoofdstuk gaat over wat er gebeurt met werk, geld en sociale zekerheid als het levensonderhoud niet langer gekoppeld is aan een inkomen.

Minder werk dat nodig is

Een groot deel van het huidige werk dient niet direct voor de voorziening, maar voor het functioneren van de markt zelf. Facturen opstellen, betalingen controleren, aanmaningen

versturen. Kassa's bedienen. Belastingen berekenen, heffen en controleren. Verzekeringsclaims afhandelen. Reclame ontwerpen, verpakkingen bedenken die in het schap opvallen. Producten parallel ontwikkelen die nauwelijks van elkaar verschillen, omdat elke fabrikant zijn eigen model nodig heeft.

Al deze activiteiten worden uitgevoerd door bekwame mensen met grote toewijding. Ze zijn noodzakelijk in de huidige orde. Maar ze zijn alleen noodzakelijk omdat elke uitwisseling via geld moet verlopen. Als het geld wegvalt, valt ook een groot deel van dit werk weg – niet omdat het slecht werd gedaan, maar omdat het doel ervan komt te vervallen. De antropoloog David Graeber heeft aangetoond dat ook veel werknemers zelf twijfelen aan de zin van hun werk (Graeber, 2019).

Daarnaast verdwijnt de dwang tot groei. Als producten duurzaam en repareerbaar mogen worden gemaakt, hoeft er minder te worden vervangen. Als niemand meer tot kopen hoeft te worden aangezet, wordt er minder geproduceerd wat niemand nodig heeft.

Al in 1930 voorspelde John Maynard Keynes dat zijn kleinkinderen dankzij de technische vooruitgang met ongeveer vijftien uur per week zouden kunnen volstaan (Keynes, 1930). De productiviteit is sindsdien sterker gestegen dan Keynes had verwacht. Dat we desondanks geen vijftien uur werken, ligt niet aan de techniek, maar aan het feit dat de vooruitgang is gestroomd naar meer productie in plaats van naar meer vrije tijd.

Het resterende werk verdelen

De grote uitdaging na de transitie is dus niet langer het creëren van banen, maar het zinvol en eerlijk verdelen van het resterende werk.

De instrumenten daarvoor zijn er al. Digitale platforms die tegenwoordig opdrachten bemiddelen aan chauffeurs, vakmensen of zorgverleners, zouden zichtbaar kunnen maken waar hulp nodig is en wie welke vaardigheden aanbiedt. Regionale coördinatiecentra – zoals dat in het oude stadhuis, waar Thomas Kessler werkt – zouden grotere taken kunnen organiseren, zoals de renovatie van scholen of de uitbreiding van hernieuwbare energie.

Daarbij ontstaat een nieuwe vrijheid. Wie vandaag de dag een beroep kiest, doet dat meestal op basis van zekerheid en inkomen. Jule zou bedrijfskunde hebben gestudeerd, Kessler zou bij de bank zijn gebleven. Als het levensonderhoud is verzekerd, kunnen mensen hun werk kiezen op basis van voorkeur en bekwaamheid, activiteiten combineren en in de loop van hun leven van baan wisselen.

Ook de werktijden worden flexibeler. Svetlana kan minder werken zolang haar moeder zorg nodig heeft, en later weer meer. Niemand hoeft zestig uur te werken om rond te komen, en niemand hoeft een fulltime baan aan te nemen als hij of zij kinderen opvoedt.

En ten slotte wordt mobiliteit een vrije keuze. Tegenwoordig verlaten miljoenen mensen hun thuisland omdat werk en inkomen elders geconcentreerd zijn. Velen leven gescheiden van hun familie. Als wonen niet langer afhankelijk is van huur en loon,

kunnen mensen wonen waar ze willen en voor een tijdje naar de plek gaan waar op dat moment hulp nodig is.

Wat er met het geld gebeurt

Vanaf de dag van de overgang verliest geld zijn functie als betaalmiddel. Rekeningen, tegoeden en kredietovereenkomsten blijven weliswaar bestaan in de databases van de banken, maar ze zijn niet meer nodig om mensen te voorzien.

Wat gebeurt er met schulden? Een lening is in wezen een aanspraak op toekomstige betalingen. Deze veronderstelt dat de schuldenaar een inkomen heeft en dat de schuldeiser het geld nodig heeft. Beide vallen weg. De schuldenaar heeft geen inkomen meer waarmee hij zou kunnen betalen – en heeft dat ook niet nodig. De bank hoeft geen salarissen, huur en leveranciers meer te betalen. Aanmaningen, beslagleggingen en insolventieprocedures lopen op niets uit, omdat een betaling de schuldeiser geen voordeel meer zou opleveren. De overgangswet, waarover in hoofdstuk 10 sprake was, zou dit ook formeel regelen. De vorderingen worden, net als bij Anna's ovenkrediet, gearchiveerd als historische boekwaarden.

Een vergelijking helpt: na de monetaire hervorming van 1948 waren de oude Reichsmark-tegoeden nog maar een fractie waard. De bedragen stonden nog steeds in de spaarboekjes, maar ze hadden betrekking op een bestel dat niet meer bestond.

Op dit punt moet een terechte zorg worden geuit. Wie decennialang heeft gespaard, voor de oude dag, voor de kinderen, voor een huis, zou zich bedrogen kunnen voelen wat betreft zijn levenswerk. De buurman, die nooit heeft gespaard, staat er nu net zo voor. Dat is een ernstig gevoel, en het verdient respect.

Het antwoord hierop luidt: waarvoor werd er gespaard? Voor zekerheid op oudere leeftijd, voor een goede opleiding van de kinderen, voor een dak boven het hoofd, voor hulp in geval van ziekte. Dat alles is nu gewaarborgd – niet als een restant van een spaartegoed dat kan worden opgeslokt door inflatie, beurscrises of langdurige zorgbehoefte, maar duurzaam en onvoorwaardelijk. Het doel van het sparen is bereikt, alleen op een andere manier. En wie heeft gespaard om zijn kinderen iets na te laten, laat hen nu iets beters na: een wereld waarin ze zich geen zorgen meer hoeven te maken over hun bestaan.

Aan de andere kant staan de mensen met schulden. Ongeveer 5,7 miljoen mensen in Duitsland worden als overmatig schuldenlastig beschouwd (Creditreform, 2025), velen van hen als gevolg van ziekte, werkloosheid of een scheiding. Voor hen komt met de overgang een einde aan een vaak jarenlange noodsituatie.

Wat er van de mensen in de financiële sector wordt

Honderdduizenden mensen werken tegenwoordig bij banken, verzekeringsmaatschappijen, belastingdiensten en boekhoudkantoren. Hun werk in de huidige vorm verdwijnt. Maar er blijft vraag naar hun vaardigheden.

Er is behoefte aan mensen die met cijfers, databases en complexe processen kunnen omgaan om de afstemming tussen vraag en productie te organiseren. De informaticus die vandaag de dag handelssystemen voor beurzen programmeert, zou systemen kunnen ontwikkelen voor logistiek en de verdeling van middelen. Wie mensen kan adviseren, zoals Thomas Kessler, is overal nodig waar taken moeten worden verdeeld en conflicten moeten worden opgelost. En sommigen zullen, net als Kessler, eindelijk gaan doen wat ze altijd al hebben willen doen.

Ook de gebouwen blijven staan. Banktorens, verzekeringscentrales en belastingkantoren kunnen worden omgevormd tot woningen, scholen, werkplaatsen of culturele locaties. Er is al een voorbeeld: de voormalige goederenbeurs in Parijs, de Bourse de Commerce, is tegenwoordig een museum voor hedendaagse kunst.

De verzorgingsstaat heeft zijn taak vervuld

In de jaren 1880 voerde het Duitse Rijk onder Otto von Bismarck de ziekte-, ongevallen- en pensioenverzekering in. In 1927 kwam daar de werkloosheidsverzekering bij. Deze instellingen behoren tot de grote verworvenheden van de Europese geschiedenis. Ze hebben miljoenen mensen behoed voor een afglijden naar armoede, hebben de sociale markteconomie pas mogelijk gemaakt en wereldwijd navolging gevonden.

Het uitgangspunt was om de risico's van loonarbeid op te vangen: ziekte, ongeval, ouderdom en het verlies van werk. Wie niet meer kon werken, mocht niet in de afgrond vallen. Daarvoor werd een uitgebreid systeem van premies, aanspraken, controles en besluiten opgezet.

Na de overgang is dit doel rechtstreeks bereikt. Iedereen is verzorgd, van de eerste tot de laatste dag van zijn leven, ongeacht of hij werkt, ziek is of oud is. De verzekeringen hoeven niet te worden afgeschaft – ze hebben hun taak vervuld. Wat komt te vervallen, is de administratieve rompslomp: de aanvragen, de bewijsstukken, de besluiten en de zorg of de aanvraag wel wordt goedgekeurd. De mensen die vandaag de dag bij de sociale diensten werken, kunnen hun ervaring inzetten waar die het meest telt: bij het adviseren en begeleiden van mensen die hulp nodig hebben.

Dat heeft gevolgen die veel verder reiken dan de administratie. In veel landen ter wereld krijgen mensen ook kinderen omdat die voor hen moeten zorgen als ze oud zijn. Als die reden wegvalt, wordt de keuze voor kinderen vrijer. Universiteiten, theaters en musea hoeven niet langer te werven voor belastinggeld of sponsors. Onderwijs en cultuur worden gemeengoed dat voor iedereen toegankelijk is.

Werk dat weer aan de mens toebehoort

Uiteindelijk rijst de vraag wat werk voor mensen betekent als het niet langer dient om in het levensonderhoud te voorzien.

Motivatieonderzoek wijst een duidelijke richting. Mensen werken het liefst als ze zelf kunnen beslissen, hun vaardigheden kunnen inzetten en zich verbonden voelen met

anderen (Ryan & Deci, 2000). Financiële prikkels kunnen deze innerlijke motivatie zelfs verzwakken (Frey & Jegen, 2001). Wie ooit heeft meegemaakt met hoeveel toewijding Jule haar slagroomroosjes spuit, begrijpt wat hiermee bedoeld wordt.

Je moet dit niet romantiseren. Niet elk werk wordt een passie. Veel mensen zullen uit plichtsbesef, uit gewoonte en vanwege hun collega's naar hun werk blijven gaan. Daar is niets mis mee. Ook vandaag de dag verlaten we 's ochtends het huis niet omdat we aan geld denken, maar omdat het onze dagelijkse routine is en omdat we weten dat anderen op ons rekenen.

Wat verandert, is de achtergrond. De angst verdwijnt: de angst voor ontslag, voor de volgende huurverhoging, voor de pensioenbrief. Dat deze angst ziek maakt, is goed gedocumenteerd. In het Finse experiment met het basisinkomen meldden de deelnemers minder stress en meer vertrouwen in de toekomst (Kela, 2020).

Zekerheid was altijd al de eigenlijke belofte van werk, geld en de verzorgingsstaat. Na de overgang is het niet langer het resultaat daarvan, maar de voorwaarde ervoor.

Het belangrijkste in het kort

- Een groot deel van het huidige werk is gericht op het afhandelen van betalingen en concurrentie. Dat komt te vervallen. Het resterende werk kan worden verdeeld over meer mensen met minder uren – op basis van voorkeur in plaats van inkomen.
- Schulden en tegoeden verliezen hun functie. Wie heeft gespaard, verliest het tegoed, maar niet het doel: zekerheid op oudere leeftijd en voor het gezin is voor iedereen gewaarborgd.
- De mensen in de financiële sector zetten hun vaardigheden in voor de coördinatie van de voorzieningen. Banken en overheidsinstanties worden woningen, scholen en culturele centra.
- De verzorgingsstaat heeft zijn historische taak vervuld. Zekerheid is niet langer het resultaat van werk, maar de voorwaarde ervoor.

Naar de inhoudsopgave

12. Bedrijven, eigendom en macht

De grijparm

De grijparm greep voor de derde keer mis. In plaats van het waterglas op het nachtkastje pakte hij de bril die ernaast lag en duwde die over de rand.

„Stop”, zei Jonas. De arm bleef halverwege de beweging stilstaan.

Sabine raapte de bril op en ging weer op de rand van het proefbed zitten. Ze werkte al twintig jaar als verpleegkundige op een geriatrische afdeling en kwam twee keer per week na haar dienst naar de oude versnellingsbakhal om het team te vertellen wat er in een echte verpleegkamer wel en niet werkte.

„Het probleem is niet de arm”, zei ze. „Het probleem is dat er op een echt nachtkastje altijd te veel ligt. Een bril, zakdoekjes, de foto van de kleinzoon, drie medicijndoosjes. Jullie robot denkt dat een nachtkastje opgeruimd is.”

Jonas knikte en typte een notitie in op de tablet. Naast hem zat Kenji, een gepensioneerde ingenieur uit Osaka, die al twee maanden via een videoverbinding aan het project meewerkte, omdat hij dertig jaar lang industriële robots had gebouwd en niet wist wat hij met zijn tijd aan moest. Op het grote scherm stelde de AI-assistent al drie varianten voor om de objectherkenning te verbeteren.

„De tweede is goed”, zei Kenji. „Maar de grijper moet zachter worden. Anders verplettert hij de foto.”

* * *

Een jaar eerder had hier nog een versnellingsbaklijn gestaan. Toen de vraag naar nieuwe auto’s na de overstap instortte, had het personeel drie weken lang overlegd wat er met de machines, de ingenieurs en de twaalf radeloze controllers moest gebeuren. Het was Sabine geweest die tijdens het avondeten had gezegd: „In de zorg is overal een tekort aan personeel. Jullie bouwen toch machines die nauwkeurig kunnen grijpen.”

Jonas leidde het project nu. Hij had nog nooit leiding gegeven aan iets dat niet in tabellen werd gemeten. In het begin hield hij elke avond Excel-lijsten bij, uit gewoonte. Inmiddels hield hij er nog maar één bij: welke verzorgingstehuizen hadden zich gemeld en wat hadden ze het hardst nodig?

De eigenaar van de fabriek, een man uit de derde generatie van de oprichtersfamilie, kwam af en toe langs. Hij had het bedrijf behouden, maar hoefde geen verantwoording meer af te leggen aan aandeelhouders. „Mijn grootvader bouwde pompen voor mijnen”, had hij Jonas eens verteld. „Mijn vader bouwde versnellingsbakken. Ik wilde altijd al iets bouwen dat mensen direct helpt. Ik dacht dat ik me dat niet kon veroorloven.”

* * *

’s Avonds publiceerde het team de nieuwe ontwerptekeningen voor de grijper in de open database, zoals elke week. Vroeger zou de octrooiafdeling zoiets nooit hebben toegestaan. De octrooiafdeling bestond niet meer. Twee van haar juristen werkten nu bij de juridische afdeling van het coördinatiecentrum, een derde in het team en hield zich bezig met de veiligheidsnormen.

De volgende ochtend vond Jonas een bericht uit Hanoi. Een team van de universiteit had de grijper nagebouwd en zodanig aangepast dat hij kon worden vervaardigd uit onderdelen die met elke 3D-printer konden worden geproduceerd. Hun voorstel was beter dan dat van hemzelf.

Jonas stuurde het bericht door naar Kenji. Het antwoord kwam na een minuut: „Geweldig. We gaan hiermee aan de slag.”

Op de parkeerplaats kwam hij Bernd van de montageafdeling tegen, die in de eerste maand na de overstap een Porsche had opgehaald bij de autodealer aan de hoofdstraat. Vandaag kwam hij weer met zijn oude stationwagen.

„Hoe zit het met die Porsche?”, vroeg Jonas.

Bernd haalde zijn schouders op. „Teruggebracht. Het is niet leuk als niemand zich meer omdraait.”

* * *

Van versnellingsbak naar zorgrobot

Jonas’ fabriek heeft iets gedaan wat bedrijven in de loop van de geschiedenis steeds weer hebben gedaan: ze heeft zichzelf opnieuw uitgevonden. Een versnellingsbakfabriek werd een ontwikkelingscentrum voor zorgrobots. Nieuw is de manier waarop dit gebeurt. Niet omdat de markt daar om vraagt, maar omdat mensen in de zorg hulp nodig hebben. Niet achter gesloten deuren, maar openlijk, samen met een gepensioneerde in Osaka en een team in Hanoi. En niet ten koste van de eigenaarsfamilie, maar samen met haar.

Dit hoofdstuk gaat over wat er gebeurt met eigendom, ondernemerschap, status en vooruitgang als de markt niet langer het tempo bepaalt.

Wat er van eigendom wordt

Eigendom is zo oud dat het ons als een natuurwet lijkt. Maar gedurende het grootste deel van de menselijke geschiedenis werden land, water en bossen gemeenschappelijk gebruikt. Pas met de sedentarisatie ontstond het exclusieve eigendom van grond, en pas in de 17e eeuw heeft John Locke dit filosofisch onderbouwd (Locke, 2008).

Eigendom van een onderneming heeft tegenwoordig twee kanten. De ene is het recht om vorm te geven: te beslissen wat er wordt geproduceerd, hoe er wordt gewerkt en in welke richting het bedrijf zich ontwikkelt. De andere is het recht op de opbrengst: op winsten, dividenden en de opbrengst bij verkoop van de onderneming.

Na de overgang verliest de tweede kant zijn betekenis, want opbrengsten in geld zijn niet meer nodig. De eerste kant blijft echter bestaan. Niemand wordt onteigend. De eigenaar van Jonas' fabriek zet zijn bedrijf voort. Hij hoeft alleen geen verantwoording meer af te leggen aan aandeelhouders over rendementen en kan het eindelijk leiden zoals hij dat altijd al wilde.

Voor de toekomst van eigendom tekenen zich drie vormen af die naast elkaar kunnen bestaan.

Het vormgevend eigendom: de huidige eigenaren en oprichters leiden hun bedrijf voort, maar nu vrij van de druk van de kapitaalmarkten. Zo zal het in veel familiebedrijven zijn.

Het verantwoordelijk eigendom: het bedrijf is in zekere zin eigendom van zichzelf. Het wordt niet verkocht of vererfd als een handelswaar, maar voortgezet door degenen die verantwoordelijkheid dragen en over de nodige competentie beschikken. Tegenwoordig betekent dit vooral dat winsten in het bedrijf blijven en dat niemand het aan de hoogste bieder kan verkopen. Dit is geen uitvinding van dit boek. Bosch en Zeiss zijn al decennia lang grotendeels in handen van stichtingen. En in Duitsland pleiten honderden bedrijven, waaronder bekende middelgrote ondernemingen, al jaren voor een eigen rechtsvorm voor dergelijke bedrijven: de „Gesellschaft mit gebundenem Vermögen" (Anger, Brors & Greive, 2024). De ondernemerspraktijk zelf dringt er dus op aan om het doel van een onderneming boven het rendement te stellen. Na de overgang, wanneer er geen winsten en geen verkoopprijzen meer zijn, blijft de kern van dit idee bestaan: hallen, machines en de kennis van het personeel blijven permanent gewijd aan het doel van de onderneming en worden niet versnipperd of voor andere doeleinden gebruikt.

Het gemeenschappelijk eigendom: sommige productielocaties worden knooppunten in een open netwerk, vergelijkbaar met Wikipedia of grote open-sourceprojecten. Ze worden gezamenlijk gedragen door de werknemers en de mensen die ervan afhankelijk zijn.

In deze opvatting ontstaan gemeengoederen niet door nationalisatie, maar daar waar het recht om anderen uit te sluiten zijn praktische betekenis verliest.

Dat geldt ook voor wonen. Je eigen woning blijft je eigen woning. Niemand hoeft ruimtes te delen die hij niet wil delen. Integendeel: als woonruimte geen speculatieobject meer is, wordt niemand meer uit zijn huis verdreven vanwege een huurverhoging of een opzegging wegens eigen gebruik. De privacy wordt veiliger, niet onveiliger.

Dan blijven de schaarse goederen over waarover in hoofdstuk 10 werd gesproken: het huis aan het meer, de oude woning op een toplocatie. Daarvoor zijn regels nodig die ter plaatse democratisch worden vastgesteld – naar behoefte, afwisselend of indien nodig door loting. Wie vandaag de dag in zo'n huis woont, wordt niet verdreven. Maar als het vrijkomt, is het niet langer het vermogen dat bepaalt wie er intrekt.

De nieuwe rol van de ondernemers

Wat blijft er over van de rol van de ondernemer? Bijna alles wat deze rol kenmerkt.

Kennis van productie, organisatie, logistiek en techniek is harder nodig dan ooit tevoren. Alleen het doel verandert. In plaats van marktaandelen te veroveren en kosten te verlagen, gaat het erom goede, duurzame, repareerbare producten te vervaardigen en daarbij zo min mogelijk materiaal en energie te verbruiken.

Ook leiderschap verandert. Het is niet langer gebaseerd op bonussen en de dreiging met ontslag, maar op competentie, vertrouwen en het vermogen om mensen te enthousiasmeren voor een gezamenlijke taak. Wie goede ideeën heeft, conflicten kan oplossen en het algemeen belang voor ogen houdt, zal invloed blijven uitoefenen en erkenning vinden. De rol van ondernemers komt daarmee weer dichter in de buurt van wat de eerbare koopman uit hoofdstuk 2 belichaamde.

Veel uitgaven die tegenwoordig bij het ondernemersleven horen, verliezen hun zin. Representatie, dure bedrijfsauto's, beursstands en zakendiners dienen tegenwoordig vaak minder voor het eigen plezier dan voor het binnenhalen van opdrachten. Wie geen opdrachten meer hoeft binnen te halen, heeft ze niet nodig. En de verhouding tussen bedrijfsleiding en personeel verliest zijn oude tegenstelling: niemand hoeft meer de lonen te drukken, en niemand hoeft meer te strijden voor hogere lonen.

Luxe, status en de champagne

Bernd heeft zijn Porsche ingeleverd. „Het is niet leuk als niemand zich meer omdraait."

De econoom Thorstein Veblen beschreef al in 1899 wat hierachter schuilgaat (Veblen, 1899). Veel luxegoederen worden niet gekocht omdat ze bijzonder nuttig zijn, maar omdat ze duur zijn. Hun prijs laat aan iedereen zien dat men ze zich kan veroorloven. Bij sommige goederen stijgt de vraag zelfs als de prijs stijgt. Een Rolex is niet in de eerste plaats een beter uurwerk, maar een zichtbaar bewijs van welvaart.

Als de prijs wegvalt, verliest dit signaal zijn kracht. Een sportwagen is dan gewoon een auto, een luxehorloge gewoon een horloge. Wie vandaag voor het champagne-schap staat, doet dat vaak ook omdat hij zich de flessen niet kan veroorloven. Zonder prijskaartjes zouden de meeste mensen waarschijnlijk doorlopen – naar de mousserende wijn die hen sowieso beter smaakt. De weinige flessen champagne zouden dan voorbehouden blijven aan de echte kenners.

Dat betekent niet dat niemand mooie dingen meer waardeert. Er zullen nog steeds mensen zijn die enthousiast zijn over meesterlijk vakmanschap, bijzondere wijnen of gedurfde architectuur. Het verschil is dat deze dingen niet langer dienen als teken van maatschappelijke superioriteit. En ook reclame, die tegenwoordig vaak tot taak heeft nieuwe verlangens op te wekken, verliest haar doel.

Macht zonder geld

Houdt de macht op te bestaan als het geld opraakt? Nee. Maar een bepaalde vorm van macht verliest haar basis: de macht die voortkomt uit geld en uit de controle over de toegang tot wat mensen nodig hebben om te leven.

Dit komt het duidelijkst tot uiting in lobbyisme. In de huidige economie is dit geen morele misstap van individuen, maar een begrijpelijke strategie: wie met politieke beslissingen veel geld kan winnen of verliezen, probeert deze te beïnvloeden. Na de overgang ontbreekt dit motief. Niemand heeft nog een financiële reden om een octrooi achter te houden, een monopolie te verdedigen of milieueisen af te zwakken.

Er zullen nieuwe vormen van macht ontstaan, vooral door de controle over informatie en digitale infrastructuur. Hoe men zich hiertegen kan beschermen, is beschreven in hoofdstuk 7. De beste bescherming blijft een waakzame, goed geïnformeerde bevolking die weet dat zij gezamenlijk haar omstandigheden kan vormgeven.

Vooruitgang zonder marktdruk

Een van de sterkste bezwaren tegen een economie zonder markt luidt: zonder concurrentie is er geen innovatie. Hayek noemde concurrentie een „ontdekkingsproces", zoals we in hoofdstuk 7 hebben gezien.

Eerlijkheidshalve moet worden gezegd dat concurrentie inderdaad tot enorme innovaties heeft geleid. De smartphone, de elektrische auto en de mRNA-vaccins zouden zonder bedrijven die risico's durfden te nemen en er winst mee wilden maken, waarschijnlijk niet zo snel zijn ontstaan. Maar ook dit beeld heeft een keerzijde. De mRNA-vaccins zijn gebaseerd op decennia van door de overheid gefinancierd fundamenteel onderzoek, waarvoor Katalin Karikó en Drew Weissman in 2023 de Nobelprijs voor de Geneeskunde ontvingen. En de markt laat leemtes achter waar onderzoek niet rendabel is. Sinds 2017 zijn er slechts twaalf nieuwe antibiotica toegelaten, waarvan tien uit reeds bekende klassen van werkzame stoffen – hoewel resistente bacteriën volgens schattingen van de Wereldgezondheidsorganisatie alleen al in 2019 wereldwijd 1,27 miljoen sterfgevallen rechtstreeks hebben veroorzaakt. Veel farmaceutische bedrijven trekken zich terug uit de ontwikkeling, omdat nieuwe antibiotica, die zo spaarzaam mogelijk moeten worden gebruikt, slecht te verkopen zijn (DZIF, 2024).

Andere voorbeelden laten zien dat ontdekkingen ook zonder concurrentie kunnen slagen. Het besturingssysteem Linux, waarop tegenwoordig een groot deel van het internet draait, wordt gezamenlijk ontwikkeld door duizenden vrijwilligers en bedrijven. Wikipedia is groter dan welke encyclopedie dan ook die ooit is verkocht. De wetenschap leeft al eeuwenlang van het feit dat bevindingen worden gepubliceerd en door anderen worden voortgezet.

Motivatieonderzoek bevestigt dit. Nieuwsgierigheid, zingeving en de wens om iets goed te doen leiden op de lange termijn tot betere en creatievere resultaten dan financiële druk

(Ryan & Deci, 2000). Als de dwang wegvalt dat elk idee verkocht moet worden, wordt er juist meer mogelijk, niet minder: ideeën die tot nu toe in de la lagen omdat ze niet rendabel waren, kunnen worden gerealiseerd. En kennis die tot nu toe achter octrooien verborgen was, staat voor iedereen ter beschikking – net als de bouwtekeningen van de grijparm, die van de ene op de andere dag in Hanoi werden verbeterd.

Mens en AI als partners

Er is nog een andere ontwikkeling die de vraag naar vooruitgang in een nieuw licht plaatst: vooruitgang ontstaat tegenwoordig steeds vaker uit de samenwerking tussen mensen en kunstmatige intelligentie.

Het meest indrukwekkende voorbeeld komt uit de biologie. Decennialang was het een van de moeilijkste taken van de wetenschap om de ruimtelijke structuur van eiwitten te bepalen, oftewel de bouwstenen waaruit al het leven bestaat. Voor één enkel eiwit had een onderzoeksteam vaak jaren nodig. Het AI-systeem AlphaFold heeft de structuren van meer dan 200 miljoen eiwitten voorspeld (Jumper et al., 2021). De resultaten zijn gratis beschikbaar voor onderzoekers over de hele wereld en versnellen de ontwikkeling van medicijnen en vaccins. In 2024 werd dit werk bekroond met de Nobelprijs voor Scheikunde.

Al eerder was gebleken hoe vruchtbaar de combinatie van menselijke intuïtie en rekenkracht kan zijn. In 2011 ontrafelden spelers van het online spel „Foldit" in drie weken de structuur van een enzym waar wetenschappers al meer dan een decennium niet in waren geslaagd (Khatib et al., 2011). Velen van hen hadden geen wetenschappelijke opleiding genoten. Zij brachten iets mee wat de computers ontbrak: ruimtelijk inzicht en plezier in het puzzelen.

Voor een economie zonder marktdruk is deze ontwikkeling om twee redenen van belang.

Ten eerste verlaagt AI de drempels voor uitvindingen. Wie vroeger een nieuwe machine wilde ontwikkelen, had een groot team nodig, dure laboratoria en meestal investeerders die rendement verwachtten. Tegenwoordig kan een klein team met een AI-assistent ontwerpen doorrekenen, varianten vergelijken en fouten opsporen – iets waar vroeger maanden voor nodig waren. Het is dan niet meer doorslaggevend of er financiers te vinden zijn, maar of er mensen te vinden zijn die een idee waardevol vinden en eraan willen meewerken.

Ten tweede versterkt AI het effect van delen. Als kennis vrij toegankelijk is, kan een AI deze uit alle delen van de wereld samenbrengen, verbanden herkennen en suggesties doen waar een enkel team nooit op zou zijn gekomen. De grijparm in Jonas' fabriek is ontstaan uit de ervaring van een verpleegkundige, de kennis van een ingenieur in Osaka, de creativiteit van een team in Hanoi en de suggesties van een AI-assistent. Geen van hen had hem in zijn eentje zo goed kunnen bouwen.

Ook hier hoort eerlijkheid bij. De huidige ontwikkeling van AI wordt grotendeels aangedreven door particuliere bedrijven en enorme investeringen. AlphaFold is ontwikkeld door een dochteronderneming van een van de grootste technologieconcerns ter wereld. Voorstanders van de markt zullen daar terecht op wijzen. Maar juist dit voorbeeld laat zien dat het grootste nut ontstond daar waar de resultaten werden gedeeld. De technologie zelf is neutraal. Of ze de concurrentie of de samenwerking ten goede komt, hangt af van hoe we haar inzetten. Om ervoor te zorgen dat ze de samenwerking ten goede komt, zijn open modellen, open data en de democratische controle nodig waar hoofdstuk 7 over gaat.

Vooruitgang zou dan niet langer het resultaat zijn van een race waarin de een wint en de anderen verliezen. Het zou de gezamenlijke prestatie zijn van mensen en machines, waar iedereen aan deelheeft.

Het belangrijkste in het kort

- Eigendom verliest zijn functie als bron van inkomsten, maar niet zijn vormgevende functie. Niemand wordt onteigend. Naast het vormgevende eigendom komen verantwoordelijk eigendom, zoals bij Bosch en Zeiss, en gemeenschappelijk eigendom.
- Ondernemers blijven onmisbaar. Hun kennis komt nu ten goede aan goede, duurzame producten in plaats van aan marktaandelen. Leiderschap is gebaseerd op competentie en vertrouwen.
- Luxe verliest zijn functie als statussymbool. Met het geld verliest ook het lobbyisme zijn drijfveer.
- Vooruitgang ontstaat ook zonder marktdruk – door open samenwerking en in toenemende mate door het partnerschap tussen mens en AI. Om ervoor te zorgen dat dit iedereen ten goede komt, zijn open modellen en open data nodig.

Naar de inhoudsopgave

13. Zorg, infrastructuur en de staat

Het frame

Walter was in het voorjaar op de trap naar de molen uitgegleden. Zijn dijbeenhals was gebroken, de operatie was goed verlopen, maar sindsdien kon hij zonder rollator het huis niet meer uit. Hij had een hekel aan de rollator. Hij noemde hem 'het frame'.

Op een donderdagochtend zat hij in zijn fauteuil bij het raam toen Marta van de thuiszorg aanbelde. Ze hielp hem met wassen, verving het verband op het litteken, controleerde zijn pillen en deed met hem de oefeningen die de fysiotherapeut had voorgeschreven. Daarna ging ze bij hem zitten en dronk een kopje koffie.

„Vroeger had ik twaalf minuten voor u", zei ze. „Wassen, pillen, tot ziens. Ik rende hier naar binnen en weer naar buiten en had in de auto al de volgende patiënt op mijn tablet staan. Uw dochter zou me waarschijnlijk nooit hebben leren kennen."

„En nu?"

„Nu heb ik zoveel tijd als nodig is." Ze glimlachte. „Vandaag duurt het blijkbaar één kopje koffie."

Walter vertelde haar over de molen, over zijn grootvader en over bakker Huber. Marta luisterde. Ze had het verhaal al twee keer gehoord. Ze zei er niets van.

* * *

Rond het middaguur kwam Anna met soep. Sinds ze nog maar vier dagen in de bakkerij werkte, kwam ze elke donderdag en zondag langs. Kort daarna kwam er iemand de trap op gestormd: Mira, in een oranje veiligheidsvest, met haar haar onder een pet.

„Hoe zie je er nou uit?", vroeg Walter.

„Vuilnisophaal", zei Mira trots. „Eén ochtend per maand. Ik heb achterop de vrachtwagen meegereden. Om zes uur 's ochtends."

„En?"

„Het stinkt. Het is zwaar. Het is koud." Ze trok het vest uit. „En meneer Yılmaz, die dit al tweeëntwintig jaar doet, heeft me uitgelegd dat hij zich voor het eerst niet schaamt als hij zijn beroep noemt. Omdat nu iedereen wel eens mee is gereden. Zelfs de burgemeester."

Walter lachte zo hard dat hij moest hoesten.

* * *

's Middags brachten Jonas en Sabine een grote doos mee.

„Versie zeven", zei Jonas en zette een slanke grijparm naast Walters fauteuil op. „We hebben iemand nodig die hem in het echte leven test."

„Ik ben geen proefkonijn”, zei Walter.

„Je bent de koppigste patiënt die we kennen”, zei Sabine. „Precies daarom.”

Walter gromde. Maar toen de anderen in de keuken waren, keek hij naar het nachtkastje, waar zijn bril lag tussen de pillendoosjes, een zakdoekje en de ingelijste foto van zijn vrouw. Hij zei zachtjes: „Bril.”

De arm zoemde, schoof voorzichtig het zakdoekje opzij, omzeilde de foto en bracht hem de bril.

Walter zette hem op en keek een tijdje naar de arm.

„Goed dan”, zei hij. „Maar het frame gooien jullie toch niet weg.”

* * *

’s Avonds, toen iedereen weg was, bleef Anna nog een tijdje bij hem zitten.

„Weet je wat het beste is?”, zei Walter. „Niet de robot. Niet de soep.” Hij keek uit het raam naar de straat, waar mannen en vrouwen van het coördinatiecentrum al een week bezig waren met het vernieuwen van de oude waterleidingen. Decennialang had men gezegd dat daar geen geld voor was. „Het beste is dat niemand meer op de klok kijkt.”

* * *

Als de tijd er weer is

Walters uitspraak aan het eind van de dag vat samen wat er in de zorg zou kunnen veranderen: niemand kijkt meer op de klok. Marta heeft tijd voor een kopje koffie, Anna voor de soep, Mira voor een dienst op de vuilniswagen. En voor het raam worden waterleidingen vernieuwd, waarvoor decennialang „geen geld was”.

Dit hoofdstuk gaat over de taken die een samenleving bij elkaar houden: zorg, onaangenaam werk, infrastructuur, recht en veiligheid. En het vraagt welke rol de staat speelt als hij geen geld meer hoeft te beheren.

Zorg: het fundament wordt zichtbaar

Eind 2023 waren in Duitsland bijna 5,7 miljoen mensen zorgbehoevend. Ongeveer 86 procent van hen werd thuis verzorgd, meer dan de helft van alle zorgbehoevenden uitsluitend door familieleden (Destatis, 2024). Daarbij komen nog verzorgingstehuizen, ambulante diensten en ziekenhuizen, waar honderdduizenden zorgverleners werken – en toch is er overal een tekort aan personeel.

Bijna geen enkele sector laat de grenzen van de huidige economische werkwijze zo duidelijk zien. Menselijke aandacht kan niet zomaar worden versneld. Wie een oudere wast, naar hem luistert en hem geruststelt, kan dat niet twee keer zo snel doen zonder dat er iets verloren gaat. Toch wordt zorg per minuut afgerekend. Thuiszorgdiensten hebben vaak maar een paar minuten voor een bezoek, ziekenhuizen worden sinds 2004 gefinancierd via forfaitaire vergoedingen per geval, die een zo kort mogelijke

opnameduur belonen (Winker, 2015). Veel zorgverleners verlaten hun beroep niet omdat ze het niet leuk vinden, maar omdat ze onder deze omstandigheden niet kunnen zorgen zoals zij dat juist achten.

Na de overgang verdwijnt deze druk. Zorg wordt niet meer per minuut in rekening gebracht, maar op basis van wat een mens nodig heeft. Marta heeft zoveel tijd als nodig is. Ziekenhuizen hoeven niet meer rendabel te zijn. De vraag of een afdeling wordt gesloten, wordt bepaald door de vraag of deze nodig is, niet door de vraag of deze winstgevend is.

Ook de families krijgen meer ruimte. Als de maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd daalt, zoals beschreven in hoofdstuk 11, hebben familieleden meer tijd voor de zorg. Anna kan twee keer per week naar haar vader rijden, Svetlana kan voor haar moeder zorgen. De grens tussen professionele en familiale zorg wordt vager: professionals nemen taken op zich die vakkennis vereisen, families, buren en vrijwilligers vullen aan waar aandacht nodig is.

En de techniek kan helpen. Een grijparm die een bril aanreikt, een tillift die het uit bed komen vergemakkelijkt, sensoren die een val melden – dergelijke hulpmiddelen ontlasten mantelzorgers, zonder de menselijke ontmoeting te vervangen. In een economie die niet langer naar rendement vraagt, worden ze ontwikkeld waar ze nodig zijn, zoals in de fabriek van Jonas.

Men moet dit niet romantiseren. Zorg blijft zwaar, zowel fysiek als mentaal. Er blijft behoefte aan goed opgeleide professionals, en niet elk gezin kan of wil zelf voor zijn naasten zorgen. Maar zorg wordt niet langer als een kostenpost behandeld, maar als wat het is: het fundament waarop al het andere rust. En omdat zorg tegenwoordig voornamelijk door vrouwen wordt verleend, onbetaald of slecht betaald, is deze erkenning ook een grote stap in de richting van gelijkheid.

Wie doet het vuile werk?

Jonas heeft deze vraag in hoofdstuk 10 met een vraagteken voorzien, en ze verdient een uitgebreid antwoord. Tegenwoordig wordt veel zwaar, vies en gevaarlijk werk verricht door mensen die geen andere keuze hebben: in de laagloonsector, vaak met weinig erkenning, vaak door immigranten. Als de dwang tot loonarbeid wegvalt, valt ook deze vorm van toewijzing weg. Wat dan?

Het antwoord bestaat uit drie delen.

Ten eerste: minder van dit soort werk. Als producten duurzaam en repareerbaar zijn, ontstaat er minder afval. Als er minder wordt vervoerd, is er minder magazijnwerk. Een groot deel van het onaangename werk hangt samen met de hoeveelheid die wordt geproduceerd en weggegooid.

Ten tweede: meer machines. Veel werkzaamheden zouden vandaag de dag al geautomatiseerd kunnen worden. Dat gebeurt vaak niet omdat goedkope

arbeidskrachten op korte termijn voordeliger zijn dan een dure machine, en omdat werknemers terecht bang zijn hun baan te verliezen. Beide redenen komen te vervallen. Automatisering wordt niet langer gevreesd, maar juist toegejuicht.

Ten derde: gedeelde verantwoordelijkheid. Wat noch kan worden vermeden, noch geautomatiseerd, wordt over vele schouders verdeeld. Mira rijdt eens per maand mee op de vuilniswagen, de burgemeester ook. Voor de heer Yılmaz, die dit werk al tweeëntwintig jaar doet, betekent dit niet alleen ontlasting, maar ook erkenning. Dergelijke afwisselingssystemen kennen we uit het vrijwilligerswerk, uit woongemeenschappen en uit coöperaties. Of ze op de lange termijn en op grote schaal houdbaar zijn, valt nog te bezien. Waar ze niet volstaan, zullen gemeenschappen nieuwe oplossingen moeten vinden – bijvoorbeeld kortere diensten of bijzondere vormen van erkenning voor degenen die dergelijke taken op zich nemen.

Infrastructuur op maat

Voor het raam van Walter worden waterleidingen vernieuwd. Ook dat is geen toeval in het verhaal. Alleen al bij de Duitse gemeenten is in de loop der jaren een investeringsachterstand van ongeveer 231 miljard euro opgebouwd (KfW, 2026): vervallen scholen, bruggen die aan renovatie toe zijn, oude leidingen, ontbrekende fietspaden. De reden was bijna altijd dezelfde: daar is geen geld voor.

Na de overgang luidt de vraag anders: zijn er materialen, machines en mensen beschikbaar om het werk te doen? Meestal is het antwoord ja. Het beton wordt geleverd omdat het nodig is. De bouwvakkers werken omdat ze de school van hun eigen kinderen renoveren. En het regionale coördinatiecentrum – zoals dat in het oude stadhuis, waar Thomas Kessler werkt – stemt af wat er als eerste aan de beurt is.

Veel beslissingen over infrastructuur kunnen ter plaatse worden genomen. Gemeenten weten meestal beter dan verre centrale instanties of ze eerder een medisch centrum, een nieuwe buslijn of een schoolrenovatie nodig hebben. Grotere projecten, zoals elektriciteitsnetten, spoorlijnen of ziekenhuizen met gespecialiseerde afdelingen, vereisen bovenregionale afstemming. De digitale hulpmiddelen uit hoofdstuk 7 kunnen daarbij helpen om materiaal, deskundigen en machines naar de plekken te sturen waar ze nodig zijn, zonder dat er een centrale planningsinstantie nodig is. Hiervoor zijn mensen nodig die dergelijke projecten kunnen organiseren en anderen hiervoor kunnen winnen. Hun macht berust dan niet meer op geld, maar op competentie en vertrouwen.

Sommige grote projecten van vandaag zullen daarentegen aan belang inboeten. Een groot deel van het goederenvervoer ontstaat doordat goederen worden geproduceerd waar dat het goedkoopst is. Als de kosten geen rol meer spelen, kan veel weer in de regio worden geproduceerd, waar dat ecologisch en technisch zinvol is.

De staat: van penningmeester tot coördinator

Wat wordt er van de staat? Een aanzienlijk deel van zijn huidige werkzaamheden hangt samen met geld: belastingen heffen, sociale uitkeringen berekenen en uitbetalen, subsidies toekennen, begrotingen opstellen en schulden beheren. Deze taken komen te vervallen.

Andere taken blijven bestaan en worden belangrijker. De staat blijft de plek waar een samenleving democratisch beslist over haar gemeenschappelijke aangelegenheden. Hij beschermt de grondrechten, zorgt voor recht en veiligheid, stelt ecologische grenzen en onderhoudt de infrastructuur. Wie vandaag de dag vreest dat een economie zonder markt een almachtige staat nodig heeft, kan gerust zijn: het tegenovergestelde is het geval. De staat hoeft niet meer te herverdelen, dus hoeft hij ook minder te controleren.

Veel overheidsinstanties die vandaag de dag geldstromen sturen, zouden coördinatiepunten kunnen worden die de behoeften in kaart brengen, onevenwichtigheden compenseren en projecten organiseren. Veel taken zullen verschuiven naar het niveau van de gemeenten en regio's, waar de mensen hun omstandigheden het beste kennen. De rechtsstaat blijft echter bestaan, met onafhankelijke rechtbanken, democratische verkiezingen en de bescherming van minderheden. Het is een verworvenheid die door geen enkele economische orde kan worden vervangen.

Recht en veiligheid

Een groot deel van de huidige criminaliteit houdt verband met geld en eigendom. Volgens de politiële criminaliteitsstatistieken waren diefstal en fraude in 2025 samen goed voor ongeveer 45 procent van alle geregistreerde strafbare feiten (Bundeskriminalamt, 2026). Daarbij komen nog belastingontduiking, witwassen en grote delen van de georganiseerde misdaad. Veel van deze misdrijven verliezen na de overgang hun voorwerp. Wie alles kan krijgen wat hij nodig heeft, hoeft niet te stelen. Waar geen geld is, kan niemand worden opgelicht.

Andere conflicten blijven bestaan. Jaloezie, ruzie, psychische crises, geweld en machtsmisbruik horen bij het samenleven van mensen en zullen niet verdwijnen. Een samenleving blijft bescherming tegen geweld nodig hebben, en daarvoor heeft ze ook in de toekomst politie en rechtbanken nodig.

Wat wel kan veranderen, is de manier waarop erop wordt gereageerd. Het Duitse recht kent nu al de 'dader-slachtoffer-schikking', waarbij dader en slachtoffer samen zoeken naar een vorm van genoegdoening. In Nieuw-Zeeland is een dergelijke procedure sinds 1989 de standaardaanpak in het jeugdstrafrecht. Preventie, bemiddeling, therapie en genoegdoening kunnen meer gewicht krijgen als er minder daden uit nood worden gepleegd. Het doel blijft hetzelfde: mensen beschermen en onrecht rechtzetten.

Vaderland, grenzen en migratie

Mensen voelen zich verbonden met hun regio, hun taal en hun geschiedenis. Daar verandert niets aan, en er is geen reden om daar iets aan te willen veranderen. Thuis blijft thuis.

Wat wel verandert, is het economische belang van grenzen. Tegenwoordig beschermen ze ook markten, banen en sociale stelsels. Na de overgang verliezen ze deze functie, omdat er geen markten en geen lonen meer zijn om te beschermen.

Dat heeft gevolgen voor de migratie. Veel mensen verlaten hun thuisland tegenwoordig niet vrijwillig, maar vanwege armoede, gebrek aan perspectief, oorlog of ecologische vernietiging. Als de voorzieningen wereldwijd gewaarborgd zijn, verliezen in ieder geval de economische redenen aan belang. Migratie zal blijven bestaan, uit nieuwsgierigheid, liefde, zin in avontuur of de wens om een tijdje elders te wonen en te helpen. Maar ze zal minder vaak uit noodzaak plaatsvinden. Dat er ook dan spanningen tussen culturen kunnen bestaan, mag niet worden verzwegen. Maar spanningen die niet langer worden verergerd door concurrentie om banen en woningen, zijn gemakkelijker op te lossen.

Oorlog en vrede

Toen Dwight D. Eisenhower in 1961 zijn ambt als president van de Verenigde Staten neerlegde, waarschuwde hij in zijn afscheidsrede voor de groeiende invloed van het „militair-industriële complex". Hij wist waar hij het over had: hij was tijdens de Tweede Wereldoorlog opperbevelhebber van de geallieerden in Europa geweest. Zijn zorg was dat een machtige wapenindustrie een eigenbelang in bewapening zou ontwikkelen.

Na de overgang valt er met wapens geen geld meer te verdienen. Er zijn geen afzetmarkten meer te veroveren, geen grondstofbronnen die men moet bezitten om ze te kunnen verkopen, geen handelsroutes die men moet controleren. Daarmee verliezen veel economische drijfveren voor conflicten hun basis. Wapenbedrijven kunnen, net als Jonas' versnellingsbakkenfabriek, hun vakmanschap inzetten voor andere taken.

Maar eerlijkheidshalve moet worden gezegd: niet elke oorlog heeft economische oorzaken. Oorlogen worden ook gevoerd uit machtsstreven, ideologie, nationalisme of religieuze ijver. Een wereld zonder markt garandeert geen vrede, en ook die heeft bescherming tegen geweld nodig. Juist daarom kan de overgang alleen slagen als werkelijk alle staten deze gezamenlijk doorlopen.

Wat overblijft, is de gegronde hoop dat een wereld waarin niemand meer rijk kan worden door oorlog en waarin iedereen in zijn behoeften wordt voorzien, een vreedzamere wereld zal zijn.

Het belangrijkste in het kort

- Zorg wordt niet meer per minuut in rekening gebracht, maar naar behoefte. Gespecialiseerde zorgverleners, gezinnen en technologie vullen elkaar aan. Zorg wordt erkend als het fundament van de samenleving.

- Onaangenaam werk neemt af, wordt sterker geautomatiseerd en over vele schouders verdeeld. Of dat op de lange termijn voldoende is, valt nog te bezien.
- Infrastructuur wordt aangelegd zodra er materiaal en mensen beschikbaar zijn – niet pas als er geld is. De staat verandert van penningmeester in coördinator; de rechtsstaat blijft bestaan.
- Veel misdrijven en economische oorzaken van oorlog verliezen hun basis. Bescherming tegen geweld blijft noodzakelijk.

Naar de inhoudsopgave

Deel V – De wereld

14. Wederkerigheid in plaats van ongelijkheid

De bomen onder de grond

Mira had zich de herbebossing anders voorgesteld. Ze had gedacht aan zaailingen, aan lange rijen jonge bomen, aan waterjerrycans en aan foto's die ze naar Anna zou sturen. In plaats daarvan knielde ze op de derde dag in het Ferlo, in het noorden van Senegal, in de rode aarde en knipte ze met een tuinschaar aan een struik die eruitzag als struikgewas.

„Zo niet", zei Aminata en nam de schaar uit haar hand. „Je laat de drie sterkste scheuten staan. De andere knip je af. Zie je?" Ze wees naar de grond. „Dat is geen struik. Dat is een boom die al twintig jaar probeert weer een boom te worden. De wortels zijn er nog. Elk jaar komen de geiten en vreten ze hem kaal. We moeten hem alleen maar helpen."

Aminata was landbouwkundige en had in Dakar en Montpellier gestudeerd. Ze coördineerde het werk in elf dorpen langs de Groene Muur, een strook van bomen en struiken die zich op een dag dwars door Afrika zou moeten uitstrekken, van de Atlantische Oceaan tot de Rode Zee. Mira was een van de twintig vrijwilligers uit Europa die voor drie maanden waren gekomen.

„Ik dacht dat we bomen zouden planten", zei Mira.

„Dat doen we ook. Maar zaailingen hebben water nodig, en water is hier schaars. De meeste nieuw geplante bomen gaan in het eerste jaar dood." Aminata sneed een dunne scheut af. „De boeren in Niger hebben dat in de jaren tachtig ontdekt. De bomen zijn er al. Onder de grond. Je hoeft ze alleen maar te laten groeien."

* * *

's Avonds zaten ze voor het huis van Aminata's oom en dronken thee, die hij drie keer inspoelde, elke keer zoeter. De zonnepomp, die twee maanden geleden uit een fabriek in Spanje was aangekomen, zoemde zachtjes bij de bron. Een jongen uit het dorp liet Mira op zijn mobieltje de kaart zien die de drone die middag had gemaakt: elke beschermde boom was een groene stip.

„Wie heeft je dat geleerd?", vroeg Mira.

„Een man uit Nederland. Via video." Hij grijnsde. „Maar ik ben sneller dan hij."

Aminata's oom vroeg iets in het Wolof. Aminata vertaalde. „Hij wil weten waarom je hier bent. Of er in Duitsland geen werk is."

Mira dacht even na. „Zeg maar dat ik drie jaar lang opstellen heb geschreven over hoe je de wereld kunt redden. Ik wilde eens zien hoe het in het echt gaat."

De oom hoorde de vertaling, lachte en zei iets wat Aminata eerst niet wilde vertalen.

„Hij zegt", zei ze uiteindelijk, „dat de Europeanen al honderdvijftig jaar hierheen komen om ons uit te leggen hoe het moet. Jij bent de eerste die een snoeischaar meebrengt."

* * *

Later belde Mira naar huis. De verbinding via de satelliet was verbazingwekkend goed. Anna zat in de keuken, Walter naast haar met zijn rollator.

Mira vertelde over de bomen onder de grond, over de zonnepomp en over de thee.

„En wat leren ze van jou?", vroeg Walter.

Mira dacht even na. „Hoe je de dronekaarten analyseert. En ik heb ze laten zien hoe je de pomp repareert als het filter verstopt raakt. Dat had ik in een filmpje gezien." Ze pauzeerde even. „Maar eigenlijk leer ik meer van hen. Hier vraagt niemand hoeveel iets kost. Hier vraagt iedereen wie het nodig heeft. Dat konden ze al eerder."

Walter knikte langzaam. „Dat kon mijn grootvader ook", zei hij. „We zijn het alleen vergeten."

Buiten, voor het huis van Aminata, begon iemand te trommelen. Mira hield haar mobieltje uit het raam, zodat haar grootvader het kon horen.

* * *

Wat Mira in de Ferlo leerde

Mira is naar Senegal gereisd om bomen te planten. Ze heeft geleerd dat de bomen er al zijn. De methode die Aminata haar laat zien, heet in het Engels 'Farmer Managed Natural Regeneration', wat vrij vertaald betekent: natuurlijke herbeplanting door de boeren zelf. Deze methode werd in de jaren tachtig in Niger gezamenlijk ontwikkeld door lokale boeren en de Australische landbouwwetenschapper Tony Rinaudo. Sindsdien zijn alleen al in Niger miljoenen hectaren weer groen geworden – niet door dure zaailingen, maar door kennis, geduld en een snoeischaar.

Dit hoofdstuk gaat in op de vraag hoe de verhoudingen tussen de rijke en de armere regio's van de wereld veranderen als geld en koopkracht niet langer bepalen wat waarheen stroomt. En het laat zien dat daarbij niet alleen het Zuiden van het Noorden kan leren, maar ook andersom.

De wereld vóór de transitie

Eerlijkheid vereist allereerst erkenning. De mondiale markteconomie heeft de afgelopen decennia honderden miljoenen mensen uit extreme armoede gehaald, vooral in China, India, Vietnam en andere Aziatische landen. De wereldhandel heeft kennis, technologie en medicijnen naar regio's gebracht die daar voorheen geen toegang toe hadden. Dat maakt deel uit van de balans van de markt, die in hoofdstuk 2 werd opgemaakt.

Maar deze balans heeft ook een andere kant. Ongeveer 3,3 miljard mensen leven in landen die meer geld uitgeven aan rente op hun schulden dan aan gezondheidszorg of onderwijs (UNCTAD, 2024). Gesubsidieerde landbouwexporten uit Europa – zoals melkpoeder of kippendelen – hebben lokale boeren in West-Afrikaanse landen onder druk gezet. En tijdens de coronapandemie werden vaccins eerst toegediend waar men ze kon betalen. In veel arme landen kwamen ze pas aan toen de rijke landen al lang voorzien waren.

Dat is geen moreel falen van individuele regeringen of bedrijven. Het is het gevolg van een systeem waarin goederen naar plaatsen stromen waar koopkracht is, en niet naar plaatsen waar behoefte is. Zoals we in hoofdstuk 7 hebben gezien, is de markt in dit opzicht efficiënt – maar niet rechtvaardig.

Op basis van urgentie in plaats van koopkracht

Na de overgang verandert deze logica. Voedsel, medicijnen en technische goederen stromen niet meer naar de plaatsen waar het meest wordt betaald, maar naar de plaatsen waar ze het hardst nodig zijn.

In het begin zal dit betekenen dat overschotten uit de rijke landen worden omgeleid naar regio's met een acuut tekort. Tegenwoordig worden levensmiddelen deels vernietigd of achtergehouden om de prijzen stabiel te houden. Die reden valt weg. Dit is geen ontwikkelingshulp met voorwaarden en ook geen aalmoes. Het is simpelweg het verstandigste wat men met overschotten kan doen. En het is een overgangsmaatregel, geen permanente verhouding tussen gevers en ontvangers.

De logistiek hiervoor hoeft niet opnieuw te worden uitgevonden. Havens, containerschepen en vrachtroutes bestaan al. Ook de digitale verbinding is verder gevorderd dan men denkt: ongeveer 96 procent van de wereldbevolking is bereikbaar via een mobiel netwerk (ITU, 2026), en satellietnetwerken verbinden inmiddels ook afgelegen gebieden. Een dorp in de Ferlo kan net zo goed zijn behoefte aan zonnepompen doorgeven als de bakkerij van Anna haar behoefte aan meel.

Kennis delen in plaats van goederen exporteren

Op de lange termijn is de uitwisseling van kennis belangrijker dan het vervoer van goederen. Als octrooien niet langer dienen om winsten te beschermen, kunnen bouwtekeningen, productieprocessen en medische kennis vrij worden gedeeld – net zoals de ontwerpen van de grijparm uit hoofdstuk 12, die in Hanoi zijn verbeterd. Medicijnen en vaccins kunnen worden geproduceerd waar ze nodig zijn.

Cruciaal daarbij is wie er beslist. De mensen ter plaatse bepalen zelf welke technologie bij hun omstandigheden past. Misschien ontstaan er gezondheidszorgsystemen die moderne diagnostiek combineren met traditionele geneeskundige kennis. Misschien kiest een dorp tegen een grote installatie en voor veel kleine zonnepompen. Dat is geen export van een kant-en-klare oplossing, maar gezamenlijke ontwikkeling.

Hierin ligt ook een verschil met sommige ervaringen uit het verleden. Na 1990 werden de landen van Midden- en Oost-Europa geïntegreerd in het westerse economische bestel, volgens de regels en maatstaven daarvan. Veel daarvan was een succes, maar veel mensen hebben het ook ervaren als een eenzijdige aanpassing. Na de overgang gaat het er niet om dat de ene regio zich aanpast aan de andere, maar dat partners elkaar op gelijke voet ontmoeten.

Grote projecten zonder schulden

Veel van de grote ecologische uitdagingen van de komende decennia liggen in regio's die vandaag de dag als arm worden beschouwd. De Grote Groene Muur, waaraan Mira meewerkt, is een initiatief van de Afrikaanse Unie uit 2007. Het is bedoeld om de uitbreiding van de woestijn ten zuiden van de Sahara tegen te gaan. Bangladesh heeft dijken en beschermingsbossen nodig tegen de stijgende zeespiegel. Noord-Afrika heeft genoeg zon om in een groot deel van zijn en onze elektriciteitsbehoefte te voorzien.

Tegenwoordig stranden dergelijke projecten vaak op geldgebrek of lopen ze vertraging op. De betrokken landen zijn aangewezen op leningen, ontwikkelingshulp of particuliere investeerders. Leningen moeten met rente worden terugbetaald, hulp is aan voorwaarden gebonden en investeerders verwachten rendementen die met het vergroenen van een woestijn nauwelijks te behalen zijn.

Na de transitie is de vraag ook hier niet meer of een project rendabel is, maar of er materiaal, kennis en mensen beschikbaar zijn. Zonnepompen uit Spanje, dronekaarten uit Nederland, vrouwelijke ingenieurs uit Europa en Azië stromen naar de plekken waar ze nodig zijn. En ze werken niet als ontwikkelingswerkers die weten wat goed is voor anderen, maar als partners naast degenen die hun land en hun ecosystemen het beste kennen.

Leren in beide richtingen

De oom in het verhaal van Mira vatte het treffend samen: de Europeanen komen al honderdvijftig jaar om uit te leggen hoe het moet. Na de transitie zou de richting van het leren kunnen omkeren – althans gedeeltelijk.

De methode van natuurlijke herbeplanting is slechts één voorbeeld. In veel regio's van het mondiale Zuiden bestaat een veerkrachtige boerenlandbouw die het met weinig meststoffen, weinig machines en weinig energie redt (Dorlöchter-Sulser, 2022). Er bestaan vormen van burenhulp en gemeenschappelijk ondernemen die in het Noorden op veel plaatsen verloren zijn gegaan. En de ecologische voetafdruk van de meeste landen in het Zuiden ligt nog steeds binnen wat de aarde aankan – in tegenstelling tot de rijke landen (Footprint, 2026).

In de Andes spreekt men van „Buen Vivir" of „Sumak Kawsay", het goede leven: niet beter leven dan anderen, maar goed leven met anderen en met de natuur. Ecuador en Bolivia hebben dit principe in hun grondwet opgenomen. In zuidelijk Afrika staat

‘Ubuntu’ voor de overtuiging: ik ben, omdat wij zijn (Acosta, 2017; Fatheuer, 2011). In Senegal heet gastvrijheid ‘Teranga’, en deze wordt beschouwd als de basis van het samenleven. Dergelijke begrippen beschrijven een houding die goed past bij een economie zonder groeidwang.

Men moet daarbij niet vervallen in een omgekeerde idealisering. Ook in het Zuiden zijn er armoede, geweld, corruptie en ongelijkheid, en niet elke traditie is rechtvaardig. Het Noorden levert op zijn beurt veel van wat nodig is: medische kennis, techniek, organisatorische ervaring, wetenschap. Het gaat er niet om één kant te idealiseren, maar om het feit dat elke regio iets bij te dragen heeft.

Mensen uit het noorden die, net als Mira, een tijdje in het zuiden meewerken, nemen deze ervaringen mee naar huis. Misschien helpen ze later thuis om leegstaande fabriekshallen om te vormen tot werkplaatsen en ontmoetingsplaatsen, of om buurten nieuw leven in te blazen die de afgelopen decennia zijn verwoest. Walters opmerking aan de telefoon wijst erop: sommige dingen die in het zuiden nog springlevend zijn, kenden onze grootouders ook. We zijn het alleen vergeten.

Partnerschap in plaats van ongelijkheid

Als er geen geld meer tussen de regio’s van de wereld wordt overgemaakt, verliest ook de kloof tussen crediteuren en debiteuren, tussen donoren en ontvangers, zijn grondslagen. Er zou geen ontwikkelingshulp meer zijn, maar een gezamenlijke voorraad aan hulpbronnen, kennis en arbeidskrachten, waaruit alle regio’s naar behoefte putten en waaraan iedereen naar vermogen bijdraagt. Regionale zelfvoorziening zou de basis blijven, wereldwijde samenwerking het evenwicht.

Dat zou geen paradijs zijn. Er zullen nog steeds conflicten, misverstanden en uiteenlopende opvattingen over wat juist is bestaan. Maar niemand zou meer in de rol van smekeling of weldoener staan. Elke regio, elke cultuur zou iets bij te dragen hebben. Misschien is dat wel de belangrijkste verandering van allemaal: dat mensen aan beide zijden van de evenaar elkaar als partners kunnen ontmoeten.

Voor de mensen in het mondiale Zuiden betekent dat niet dat ze afzien van het inhalen van hun achterstand. Ingehaald wordt waar het werkelijk om gaat: voedsel, wonen, gezondheid, onderwijs en zekerheid – en wel direct, in plaats van via decennia van groei die voor velen nooit aankomen. Dat is alleen geloofwaardig als ook het Noorden zijn overconsumptie afbouwt. Berekeningen wijzen erop dat een waardig leven voor alle mensen mogelijk zou zijn met aanzienlijk minder energie dan nu wordt verbruikt (Millward-Hopkins et al., 2020).

Het belangrijkste in het kort

- De wereldhandel heeft veel mensen uit de armoede gehaald. Maar goederen stromen tot op de dag van vandaag naar waar koopkracht is – niet naar waar behoefte is. Veel arme landen betalen meer rente dan ze aan gezondheidszorg uitgeven.

- Na de overgang worden goederen verdeeld op basis van urgentie. Overtollige goederen vloeien tijdelijk naar regio's met tekorten, kennis en bouwplannen worden vrij gedeeld. De mensen ter plaatse beslissen zelf wat bij hen past.
- Grote ecologische projecten zoals de Grote Groene Muur stranden niet langer op kredieten en rendementsverwachtingen.
- Het leren gaat in beide richtingen: het Zuiden draagt ecologische en gemeenschappelijke kennis bij, het Noorden techniek en geneeskunde. Donoren en ontvangers maken plaats voor partners.

Naar de inhoudsopgave

15. Epiloog – De lunch is klaar

Een gewone zondag

Mira was vrijdag teruggekomen uit Senegal, mooi bruin gebrand en met een koffer vol hibiscusbloemen voor thee. Op zondag om één uur zat iedereen weer bij Anna aan tafel: Walter met zijn rollator naast de stoel, Jonas en Sabine, Mira, en als gast Thomas Kessler, die een roggebrood had meegebracht dat hij zelf had gebakken. Het was iets te donker geworden. Niemand zei er iets van.

Er waren rundvleesrolletjes met rode kool en knoedels, zoals altijd.

Mira vertelde over Aminata, over de bomen onder de grond en over de oom die de thee drie keer liet trekken. Jonas vertelde dat de grijparm inmiddels in veertig verzorgingstehuizen in gebruik was en dat het team in Hanoi een versie had gebouwd die de helft minder stroom verbruikte. Kessler vertelde dat de scholen in het district tegen de herfst gerenoveerd zouden zijn. Walter zei niets, omdat hij bezig was met zijn knoedel.

Op een gegeven moment, tijdens het dessert, zei Mira: „Weet je, oom Jonas, ik heb in Senegal veel aan je gedacht."

„O jee."

„Maar nee, serieus. Ik heb altijd gedacht dat de markt het probleem was. Dat je die moest afschaffen, en hoe eerder, hoe beter. Maar in de Ferlo stond een zonnepomp uit Spanje. De drones kwamen uit China. De satellieten waren van een of ander Amerikaans bedrijf. Zonder de markt zou dat allemaal nooit hebben bestaan." Ze roerde in haar pudding. „Dat zou ik een jaar geleden niet hebben toegegeven."

Jonas legde de lepel neer. „En ik zou een jaar geleden niet hebben toegegeven dat ik al tien maanden geen enkel Excel-spreadsheet meer mis." Hij dacht even na. „Weet je hoe ik het nu zie? De markt was als een steiger."

„Hoe bedoel je dat?"

„Zonder steiger kun je geen huis bouwen. Het is stabiel, het is praktisch, en elke vakman is blij dat het er is. Maar als het huis staat, breek je de steiger af. Je woont niet in de steiger."

Mira keek hem lang aan. „Dat is het eerste waar we het over eens zijn."

„Het tweede," zei Jonas. „Die appeltaart vonden we allebei altijd lekker."

* * *

Walter had geluisterd. Nu legde hij zijn vork neer.

„Bakker Huber," zei hij, „heeft ooit tegen mijn grootvader gezegd: als het meel goed is, is het brood goed. En als het brood goed is, komen de mensen. Meer hoef je niet te

weten.” Hij keek de tafel rond. „Ik heb lang gedacht dat dat niet meer gold. Nu weet ik: het geldt weer.”

Jonas stak zijn hand in zijn overhemdzak en haalde er twee papiertjes uit, opgevouwen en versleten. Een servetje met een rekening van driehonderdvijftig euro. Een briefje met twintig genummerde punten, waarvan er elf waren doorgehaald.

„Die heb ik een jaar lang bij me gedragen”, zei hij. „Ik weet eigenlijk niet waarom.”

„Omdat je controller bent”, zei Sabine. „Je kunt niets weggooien wat ooit een getal was.”

Iedereen lachte. Anna stond op en haalde uit de lade van het dressoir twee dingen die ze daar bewaarde: een bierviltje met vijf namen en de aantekening ‘alleen als iedereen’ en een vel met potloodaantekeningen dat ze op een avond, ruim een jaar geleden, naast haar berekening had geschreven. Ze legde alles naast elkaar op tafel. Een tijdje keken ze er zwijgend naar. Toen streek Anna de papieren glad en legde ze opgevouwen terug in de lade.

Daarna liep ze naar de keuken om koffie te halen en bleef in de deuropening staan. Aan tafel praatten ze allemaal door elkaar heen. Walter legde aan Kessler uit waarom zijn brood te donker was. Mira liet Sabine foto’s op haar mobieltje zien. Jonas schonk nog wat wijn in.

Niemand had voor iets betaald. Niemand had een rekening opgemaakt. Het was een heel gewone zondag.

* * *

Een familie die nog niet bestaat

Anna, Jonas, Mira en Walter bestaan niet. Nog niet. Hun verhaal is verzonnen, en veel ervan zal in werkelijkheid anders verlopen. Maar elke scène in dit boek is gebaseerd op iets dat vandaag de dag al bestaat: baksters die ’s nachts hun kostenberekeningen doornemen, controllers die zich zorgen maken over hun personeel, studentes die bang zijn voor de klimaatverandering, en grootvaders die zich een tijd herinneren waarin men wist waarvoor men werkte. En een zondagse lunch waarvoor niemand betaalt.

De gedachtegang van dit boek kan in een paar zinnen worden samengevat.

De weg in enkele zinnen

De markt heeft grote dingen tot stand gebracht. Ze heeft de mensheid uit de massale armoede geleid en een wereld gecreëerd waarin genoeg voor iedereen zou kunnen zijn. Adam Smith had gelijk voor zijn tijd, en Friedrich August von Hayek heeft aangetoond waarom de prijs superieur was aan elke planningsinstantie.

Maar diezelfde markt moet vandaag de dag groeien om stabiel te blijven, en stuit daarbij op de grenzen van het milieu, de rechtvaardigheid en de draagkracht van het midden- en

kleinbedrijf. Hij zit in een gevangenendilemma: iedereen handelt rationeel, en samen belanden ze allemaal in een situatie die niemand wil. Niemand kan er in zijn eentje uitstappen.

Achter alle kosten schuilt het levensonderhoud van mensen. Als dat gewaarborgd zou zijn, zou niemand meer geld hoeven te vragen. Dat een economie zonder prijzen kan functioneren, bewijst de zorgeconomie in elk gezin, dag in dag uit. En dat informatie over de behoefte tegenwoordig ook zonder prijzen ver kan reiken, blijkt uit de voorraadbeheersystemen en de interne aansturing van grote concerns.

De uitstap kan alleen gezamenlijk en gelijktijdig slagen. Voorwaardelijke toezeggingen zouden ervoor kunnen zorgen dat niemand de eerste hoeft te zijn. Het midden- en kleinbedrijf zou de aanzet kunnen geven, de staten zouden het wettelijke kader moeten creëren. Op de eerste dag zou er niets veranderen aan de fysieke economie, maar wel aan de manier waarop mensen met elkaar omgaan.

Er zijn serieuze bezwaren, en niet alle kunnen vandaag de dag volledig worden beantwoord. Maar er zijn veel aanwijzingen dat mensen ook zonder gelddwang werken, dat consumptie natuurlijke grenzen kent en dat de bevoorrading robuuster is dan het geldsysteem.

De steiger en het huis

Jonas heeft in de laatste scène een beeld gevonden dat misschien wel beter is dan alle argumenten in dit boek: de markt was als een steiger.

Niemand zou een steiger minachten. Zonder steiger kan er geen huis worden gebouwd. Het is stabiel, praktisch, en elke vakman is blij dat het er is. Maar niemand zou op het idee komen om er voor altijd in te wonen. Als het huis staat, wordt de steiger afgebroken – niet omdat hij slecht was, maar omdat hij zijn taak heeft vervuld.

Zo kan ook de markteconomie worden begrepen. Ze heeft haar historische taak vervuld. Ze heeft de instrumenten gecreëerd waarmee de mensheid zich kan bevrijden van materiële nood: fabrieken, kennis, techniek, wereldwijde netwerken. Vandaag de dag staat niet langer een gebrek aan techniek ons in de weg, maar een organisatievorm die is gebouwd voor een wereld van schaarste.

Wie het zo ziet, hoeft de markteconomie niet te veroordelen om verder te denken dan deze. Voorstanders van de markt en critici van de groei zouden elkaar hier kunnen ontmoeten: de enen in de trots op wat de markt heeft bereikt, de anderen in het inzicht dat deze zijn grenzen heeft bereikt. Mira en Jonas hebben het zondag aan tafel voorgedaan.

Minder, zonder in te boeten

In de weken en maanden na een dergelijke overgang zou de economie, gemeten in de cijfers van vandaag, krimpen. Reclame, overbodige verpakkingen, wegwerpproducten,

parallelle ontwikkelingen en veel financiële transacties zouden verdwijnen. Dat klinkt als een stap terug, zolang men in de categorieën van groei denkt.

Maar afstand doen is een gevoel dat ontstaat wanneer ons iets wordt onthouden. Wie weet dat hij op elk moment krijgt wat hij nodig heeft, ervaart het niet als een opoffering om minder te bezitten. Tegenwoordig kopen veel mensen ook zo veel omdat ze zichzelf willen belonen voor hard werken, omdat de aanbieding morgen voorbij is of omdat bezit zekerheid en aanzien belooft. Als deze redenen wegvallen, kan de consumptie dalen zonder dat het leven er armer op wordt. In plaats van spullen zouden tijd, zorg, onderwijs, kunst en gemeenschap komen – alles wat vandaag de dag vaak braak ligt omdat er geen tijd voor overblijft.

Wat er nu moet gebeuren

Laten we terugdenken aan de jaren vóór 1989. In de landen van het Oostblok werden de schappen leger, de wachttijden langer, de fabrieken ouder. Tegelijk flikkerden elke avond de beelden uit het Westen over de televisieschermen: volle etalages, vakanties aan zee, de D-mark. Veel mensen hadden innerlijk allang afscheid genomen van het oude systeem. Ze zeiden het alleen niet hardop – totdat ze zagen dat hun buren er net zo over dachten. Toen ging alles heel snel.

Vandaag is de stemming weer vergelijkbaar. Veel mensen voelen dat het zo niet verder kan. De zomers worden heter, de huren stijgen, het pensioen is onzeker. Sommigen trekken zich terug, sommigen hebben het opgegeven, anderen stemmen uit woede op partijen die eenvoudige oplossingen beloven. Wat ontbreekt, is een beeld waar we weer naar zouden kunnen uitkijken.

Wat dacht u hiervan: geen angst meer voor huurverhogingen. Een zekere oudedagsvoorziening. Alles wat u nodig hebt voor een goed leven – eten, een woning, een arts, zorg voor uw ouders – krijgt u cadeau. En niet alleen u: ook het gezin in Lagos, de boerin in Bolivia, de fabrieksarbeider in Bangladesh.

Dit is geen belofte van nog meer consumptie. Het is een bescheidener, maar ook eerlijker belofte: dat niemand meer bang hoeft te zijn zijn levensonderhoud te verliezen. We moeten daarbij niet de fout van 1989 herhalen en van de ene dag op de andere bloeiende landschappen beloven. In het begin zal het haperen. Maar het fundament zou gelegd zijn.

En omdat er niets nieuw gebouwd hoeft te worden, kan het snel gaan. Als genoeg bedrijven bereid zijn, volstaat een korte aankondiging. Op de maandag daarna rijden de treinen, gaan de bakkerijen open, werken de ziekenhuizen gewoon door – alleen schrijft niemand meer een factuur.

De technische voorwaarden voor de overgang zijn aanwezig. We hoeven geen nieuwe transportroutes aan te leggen en het internet niet opnieuw uit te vinden. Wat ontbreekt, is de maatschappelijke voorbereiding: een breed publiek debat, plekken waar dat debat gevoerd kan worden, en het vertrouwen dat anderen meegaan.

Daar kunnen we vandaag al mee beginnen. In beroepskamers, verenigingen en coöperaties kan worden gesproken over wat de heer Brandl op de parkeerplaats heeft gezegd. Bedrijven kunnen kiezen voor verantwoordelijk eigendom. Het zorgwerk kan eindelijk de erkenning krijgen die het verdient. Open data en open AI-modellen kunnen worden gestimuleerd, zodat de instrumenten van de toekomst aan iedereen toebehoren. En voorwaardelijke toezeggingen kosten niets: wie zegt „Ik doe mee als genoeg anderen meedoen", loopt geen risico.

Een uitnodiging

Dit boek richt zich tot mensen met zeer uiteenlopende overtuigingen.

Aan de ondernemers: u beschikt over de ervaring, de kennis en de vrijheid die zo'n verandering vereist. Niemand vraagt u om een offer te brengen. Met de inkomsten zouden ook alle uitgaven komen te vervallen, en daarmee de druk die u vandaag de dag vaak belemmert om uw bedrijf te leiden zoals u dat juist acht.

Aan de critici van de groei: uw analyse heeft de weg vrijgemaakt voor dit boek. Misschien is een gezamenlijke uitstap een manier om uw doelen te bereiken zonder dat mensen daarbij hun bestaan verliezen.

Aan de voorstanders van de markteconomie: dit boek heeft geprobeerd uw sterkste argumenten serieus te nemen. Als het niet is gelukt u te overtuigen, dan heeft het misschien in ieder geval aangetoond dat men over de toekomst van de markt kan spreken zonder het verleden ervan te minachten.

En aan iedereen: bouw dit idee verder uit. Bekritiseer het, verbeter het, verwerp het als u daar goede redenen voor hebt. Het gaat er niet om dat elke vraag al beantwoord is, maar dat ze überhaupt gesteld wordt.

De dubbele illusie

Misschien ligt de ware utopie helemaal niet in het voorstellen van een andere economie. Misschien ligt de grotere utopie in de veronderstelling dat temidden van de klimaatcrisis, groeiende ongelijkheid en toenemende onrust gewoon alles kan doorgaan zoals voorheen.

Dit boek wil bijdragen aan het doorbreken van een dubbele illusie: de illusie dat er geen alternatief is voor de markt, en de illusie dat we nog onbeperkt de tijd hebben.

De lunch is klaar

Maar bovenal wil dit boek herinneren aan iets dat iedereen kent. In uw eigen keuken, in uw gezin, onder uw vrienden wordt elke dag een andere economie beleefd: een economie van zorg, verantwoordelijkheid en geven. Niemand schrijft een rekening uit als hij voor anderen kookt. Niemand vraagt geld voor het repareren van een kraan of het troosten van een kind. Deze economie is zo oud als de mensheid en heeft nooit opgehouden te functioneren.

Ze is het model van wat de samenleving als geheel op een dag zou kunnen worden.

De ‘nieuwe mens’ op wie zoveel ontwerpen voor een betere samenleving hebben gewacht, hoeft daarom niet eerst geboren te worden. Hij is al in ons aanwezig. Alleen moet hij zich overdag op de markt staande houden.

De lunch is klaar.

Bijlage: Ideeënhistorische plaatsbepaling

Het doel van deze bijlage

De vraag hoe een economie eruit zou kunnen zien die in de behoeften van alle mensen voorziet, is niet nieuw. Ze houdt filosofen, theologen, economen en sociale bewegingen al duizenden jaren bezig. Deze bijlage plaatst de overwegingen in dit boek in deze lange geschiedenis.

Dat gebeurt bewust vanuit verschillende invalshoeken. De gedachten in dit boek laten zich niet aan één enkele stroming toeschrijven. Ze hebben evenveel te danken aan de liberale traditie als aan de christelijke sociale leer, evenveel aan de postgroeibeweging als aan het onderzoek naar gemeenschappelijke goederen. En ze onderscheiden zich van al deze tradities op één cruciaal punt: de vraag hoe de overgang kan slagen.

De liberale traditie

Adam Smith, aan wie hoofdstuk 2 is gewijd, wordt beschouwd als de vader van de markteconomie. Minder bekend is dat hij tegelijkertijd een moraalfilosoof was, die medeleven als de basis van het samenleven beschouwde (Smith, 1759), en een scherpe criticus van monopolies en kartels. Voor Smith was de markt geen doel op zich, maar een middel om in de behoeften van de mensen te voorzien: consumptie is het enige doel van alle productie.

Een eeuw later kwam de Engelse filosoof John Stuart Mill, een van de grote denkers van het liberalisme, met een opmerkelijke overweging. In zijn „Principles of Political Economy" uit 1848 wijdde hij een hoofdstuk aan de „stationaire toestand" – een economie die niet meer groeit (Mill, 1848). Veel economen uit zijn tijd vreesden deze toestand. Mill daarentegen zag er een kans in. Als de mensheid genoeg produceert, schreef hij in grote lijnen, kan zij zich wijden aan de 'kunst van het leven', in plaats van zich uit te putten in de wedloop om steeds meer. Mill is daarmee een van de eerste denkers bij wie liberaal denken en kritiek op de groei samenkomen.

John Maynard Keynes, de invloedrijkste econoom van de 20e eeuw, voorspelde in 1930 in zijn essay over 'de economische mogelijkheden van onze kleinkinderen' dat de technische vooruitgang het economische probleem van de mensheid binnen honderd jaar zou oplossen (Keynes, 1930). Zijn kleinkinderen zouden volstaan met ongeveer vijftien werkuren per week. En hij verwachtte dat de liefde voor geld als doel op zich dan zou worden herkend voor wat ze is: een nogal ziekelijke neiging. De eerste voorspelling is technisch gezien uitgekomen, de andere twee niet. Dit boek vraagt zich af waarom.

Friedrich August von Hayek heeft het sterkste argument voor de markt geformuleerd: de prijs bundelt de verspreide kennis van een samenleving (Hayek, 1945). Hoofdstukken 2 en 7 gaan hier uitgebreid op in. Ronald Coase heeft aangetoond dat ondernemingen juist bestaan omdat het afstemmen van prijzen op zich al inspanning vergt (Coase, 1937). Beide inzichten staan centraal in dit boek.

In Duitsland gaat de liberale traditie hand in hand met de sociale markteconomie. Economen als Walter Eucken en Alfred Müller-Armack, die de term bedacht, wilden de markt inbedden in een orde die macht beperkt en voor sociaal evenwicht zorgt. Ludwig Erhard heeft deze orde politiek doorgevoerd en gekoppeld aan de belofte „welvaart voor iedereen" (Erhard, 1957). De Grondwet bepaalt in artikel 14: „Eigendom brengt verplichtingen met zich mee. Het gebruik ervan moet tegelijkertijd het algemeen welzijn dienen." Dit boek neemt deze zin letterlijk.

Bijbelse en sociale utopieën

Het idee van een samenleving waarin niemand in nood verkeert, behoort tot de oudste hoop van de mensheid.

In het Oude Testament schrijft de wet over het jubeljaar voor dat om de vijftig jaar schulden moeten worden kwijtgescholden en verkocht land moet worden teruggegeven aan de oorspronkelijke families (Lev. 25). De profeten hekelen keer op keer degenen die huis aan huis en akker aan akker aaneenrijgen, totdat er geen plaats meer overblijft voor anderen (Jes. 5:8).

Jezus spreekt over het Rijk van God niet alleen als hoop op een hiernamaals, maar ook als een levenswijze die nu al begint. In de Bergrede zegt hij: „Maak je geen zorgen over je leven, over wat je zult eten en drinken" (Mat. 6:25). In de gelijkenis van de arbeiders in de wijngaard krijgt iedereen hetzelfde loon, of hij nu twaalf uur heeft gewerkt of één – omdat iedereen op die dag moet leven (Mat. 20:1–16). En van de eerste christelijke gemeente in Jeruzalem wordt gezegd dat zij „alles gemeenschappelijk" had en aan ieder gaf „zoveel als hij nodig had" (Hand. 2:44–45).

Deze gedachten hebben de geschiedenis steeds weer beïnvloed: in de kloosters, waar monniken en nonnen zonder privébezit leefden, in de armoedebewegingen van de middeleeuwen zoals de franciscanen, in de gemeenschappen van de dopers en in de bevrijdingstheologie van Latijns-Amerika (Boff, 2018; Cardenal, 1991). De katholieke sociale leer spreekt tot op de dag van vandaag van de „sociale verplichting van het eigendom" en van het feit dat de goederen van de aarde voor alle mensen bestemd zijn.

In 1516 publiceerde de Engelse staatsman Thomas More zijn boek „Utopia" over een eiland waarvan de bewoners geen geld kennen. Goud wordt daar gebruikt voor de vervaardiging van nachtpotten, zodat niemand op het idee komt het te aanbidden. More heeft zijn naam aan het woord „utopie" gegeven. Hij wist dat zijn eiland een gedachte-experiment was. Maar hij gebruikte het om de verhoudingen van zijn tijd ter discussie te stellen.

Dat deze visies tot nu toe niet op hele samenlevingen konden worden toegepast, lag niet alleen aan menselijke zwakheden. Het lag ook aan het feit dat er geen mogelijkheid was om de voorziening van miljoenen mensen zonder markt of staat te coördineren. Die mogelijkheid bestaat vandaag de dag voor het eerst.

Karl Marx en het socialisme van de 20e eeuw

Geen enkel boek over een economie zonder markt kan om Karl Marx heen. In 1875 formuleerde hij de visie van een samenleving waarin het volgende zou gelden: „Van ieder naar zijn vermogen, aan ieder naar zijn behoeften" (Marx & Engels, 1875). Hij was ervan overtuigd dat een dergelijke samenleving pas mogelijk zou worden wanneer de productiekrachten zo ver ontwikkeld waren dat er genoeg voor iedereen was. Aan deze voorwaarde is vandaag de dag in een mate voldaan die Marx zich nauwelijks had kunnen voorstellen.

Hoe de overgang daarheen eruit zou moeten zien, liet Marx grotendeels open. In de 20e eeuw werd deze leemte opgevuld door revolutie, onteigening en een staatsgeleide planeconomie. Het resultaat is bekend. De planeconomieën van het Oostblok konden de verscheidenheid aan behoeften niet in kaart brengen, onderdrukten vrijheid en kritiek en bleven in de technische ontwikkeling achter bij het Westen. Op 17 juni 1953 gingen in de DDR honderdduizenden de straat op, aangewakkerd door de verhoging van de arbeidsnormen, en de opstand werd met Sovjet-tanks neergeslagen. Hayek en Mises hadden het falen van centrale planning zonder prijzen al decennia eerder voorspeld.

Een les die uit deze geschiedenis kan worden getrokken, is echter ook dat deze systemen veel minder ver van de markt af stonden dan vaak wordt gedacht. Arbeid bleef loonarbeid, producten bleven goederen met prijzen, alleen werden de prijzen door de staat vastgesteld. Concurrentie maakte plaats voor de planning, de ondernemer voor de functionaris. Geld bleef de bemiddelaar tussen de mensen.

Dit boek onderscheidt zich daarom in alle essentiële punten van het socialisme van de 20e eeuw. Het is niet gebaseerd op onteigening, maar op een vrijwillige gezamenlijke beslissing. Het is niet gebaseerd op een staat die plant, maar op coördinatie van onderaf. Het is niet gebaseerd op klassenstrijd, maar op het inzicht van ondernemers, werknemers en eigenaren dat ze allemaal in hetzelfde gevangenendilemma zitten. En het schaft de markt niet af om deze te vervangen door een plan met prijzen, maar het schaft de prijzen zelf af.

De postgroeibeweging

Sinds het rapport van de Club van Rome over „De grenzen aan de groei" (Meadows, Meadows & Behrens, 1972) heeft zich een brede beweging ontwikkeld die het groeiparadigma ter discussie stelt. De Amerikaanse econoom Herman Daly ontwierp een 'steady-state-economie', die aansluit bij Mills' stationaire toestand. In het Duitstalige gebied heeft Niko Paech een postgroei-economie ontwikkeld met sufficiëntie en regionale kringlopen (Paech, 2025). Tim Jackson heeft aangetoond dat welvaart zonder groei mogelijk is (Jackson, 2017). Kate Raworth heeft met haar 'donut' een beeld gevonden voor de veilige ruimte tussen sociale minimumnormen en ecologische grenzen (Raworth, 2018). Jason Hickel, Giorgos Kallis, Serge Latouche en Maja Göpel hebben het debat internationaal vormgegeven (Hickel, 2023; Kallis, 2018; Latouche, 2015; Göpel, 2022).

Christian Felber heeft met de ‘economie van het algemeen welzijn’ een model gecreëerd op basis waarvan vandaag de dag al honderden bedrijven een balans van het algemeen welzijn opstellen (Felber, 2018).

Dit boek heeft veel te danken aan deze beweging. Haar analyse van de ecologische grenzen, haar kritiek op het bruto binnenlands product als maatstaf voor welvaart en haar voorstellen – kortere werktijden, duurzame producten, regionale kringlopen, een nieuw begrip van het goede leven – komen in bijna elk hoofdstuk terug.

Wat dit boek wil toevoegen, is een antwoord op een vraag waar ook de postgroeibeweging mee worstelt: hoe kunnen deze doelen worden gerealiseerd als iedereen die ze op eigen houtje nastreeft, daar nadelen van ondervindt? Veel voorstellen van de postgroei-economie zijn gebaseerd op politieke instrumenten zoals milieubelastingen, emissieplafonds of belasting op grote vermogens. Dergelijke instrumenten zijn belangrijk, maar stuiten, zoals hoofdstuk 4 heeft aangetoond, op de grenzen van het gevangenendilemma: ze gelden meestal alleen in afzonderlijke landen en moeten worden doorgezet tegen de druk van de groei in.

De gezamenlijke uitstap die in dit boek wordt beschreven, is daarom niet bedoeld als tegenmodel voor de postgroeibeweging, maar als een mogelijke weg om haar doelstellingen te bereiken. En totdat deze weg kan worden bewandeld, blijven haar instrumenten – balansen van het algemeen welzijn, verkorting van de arbeidstijd, regionale economische kringlopen – waardevolle stappen die de weg bereiden.

Gemeenschappelijke goederen en het werk van Elinor Ostrom

Lange tijd gold in de economische wetenschap de stelling van de „tragedie van de gemeenschappelijke weide” (Hardin, 1968): gezamenlijk gebruikte hulpbronnen zouden onvermijdelijk worden overbenut, en daarom zou er ofwel privé-eigendom ofwel overheidscontrole nodig zijn.

De Amerikaanse politicologe Elinor Ostrom heeft deze stelling weerlegd (Ostrom, 1990). Ze onderzocht honderden gemeenschappen die al eeuwenlang met succes gemeenschappelijke hulpbronnen beheren – alpenweiden in Zwitserland, irrigatiesystemen in Spanje en Nepal, visgronden in Turkije. Ze ontdekte onder welke voorwaarden dit lukt: duidelijke grenzen en regels, betrokkenheid van de belanghebbenden bij het opstellen van deze regels, effectieve wederzijdse controle, gedifferentieerde sancties en eenvoudige manieren om conflicten op te lossen. In 2009 ontving ze als eerste vrouw de Nobelprijs voor de Economie.

Silke Helfrich en David Bollier hebben deze inzichten verder uitgewerkt tot een theorie van de commons, die gemeenschappelijke goederen beschouwt als een zelfstandige vorm van economisch handelen naast de markt en de staat (Helfrich & Bollier, 2019). Wikipedia, vrije software, gemeenschappelijke tuinen en solidaire landbouw zijn levendige voorbeelden hiervan.

Dit boek deelt de overtuiging dat mensen gemeenschappelijke goederen gezamenlijk kunnen beheren. Het verschilt echter van mening over de vraag hoe gemeenschappelijke goederen ontstaan. De commons-beweging bouwt ze stap voor stap op, project voor project. Dat is waardevol, maar traag, en commons-projecten moeten zich tot op de dag van vandaag staande houden in een omgeving die volgens marktregels functioneert. Dit boek stelt de omgekeerde weg voor: als het levensonderhoud van iedereen is gewaarborgd, verliest het recht om anderen uit te sluiten zijn praktische betekenis. Gemeenschappelijke goederen ontstaan dan niet door herverdeling van eigendom, maar omdat niemand meer een reden heeft om anderen van het gebruik uit te sluiten. De regels van Ostrom blijven daarbij onmisbaar – vooral waar het gaat om de grenzen van de natuur.

Simon Sutterlütti en Stefan Meretz komen met hun boek „Kapitalismus aufheben" (Sutterlütti & Meretz, 2018) bijzonder dicht in de buurt van dit boek. Zij schetsen een samenleving waarin mensen vrijwillig bijdragen wat ze kunnen en ontvangen wat ze nodig hebben – zonder ruil, zonder geld en zonder dwang. Hun leidende gedachte is een „inclusieve" orde, waarin de behoeften van de enen niet ten koste van de anderen worden vervuld, maar waarin rekening wordt gehouden met de behoeften van iedereen. Het gezin, waarin niemand de ander een rekening presenteert, is ook voor hen een voorbeeld. De weg daarheen zien zij echter vooral in de groei van gemeenschappelijke goederen, die zich geleidelijk uitbreiden en uiteindelijk de markteconomie vervangen. Dit boek deelt hun doel en veel van hun argumenten. Het stelt echter een kortere weg voor: de gezamenlijke, gelijktijdige uitstap, omdat de ecologische crisis nauwelijks de tijd laat die een geleidelijke groei over generaties heen zou vergen.

De zorgbeweging

Bijna geen enkele beweging heeft zoveel gedaan om de onzichtbare helft van de economie zichtbaar te maken als de feministische zorgbeweging. Al in de jaren zeventig eiste de internationale campagne „Loon voor huishoudelijk werk", waaraan ook Silvia Federici deelnam, erkenning van het onbetaalde werk van vrouwen (Federici, 2020). Gabriele Winker heeft met de „Care Revolution" een netwerk op gang gebracht dat zorgwerk centraal wil stellen in een solidaire samenleving (Winker, 2015). De theologe en filosofe Ina Praetorius heeft aangetoond dat economie in wezen zorg voor elkaar is, en heeft daarvoor de term „Um-Care" bedacht (Praetorius, 2023). En onder de hashtag '#CloseEconDataGap' zetten vrouwelijke economen zich in om onbetaald werk eindelijk in de economische statistieken op te nemen (Rudolf, Reiche & Knobloch, 2023).

Dit boek dankt een van zijn basisideeën aan de zorgbeweging. Hoofdstuk 6 is volledig gebaseerd op hun inzichten: dat betaald en onbetaald werk twee helften van dezelfde zorg zijn en dat de zorgeconomie volgens een eigen, op behoeften gerichte logica functioneert. Ook de eis om onbetaald werk statistisch te registreren is belangrijk. Wat niet wordt geteld, wordt politiek over het hoofd gezien.

Op één punt slaat dit boek echter een andere weg in. Een deel van de beweging pleit ervoor om zorgwerk te vergoeden – door loon voor huishoudelijk werk, door een zorgtoeslag of door een betere beloning voor alle zorgberoepen. Voor de professionele zorg is dat binnen de huidige orde een gerechtvaardigde eis. Maar als men al het onbetaalde werk in geld zou omrekenen en betalen, zou men het laatste grote gebied dat vandaag de dag zonder geld functioneert, binnen de logica van de markt brengen. Het bruto binnenlands product zou stijgen, de groeidruk eveneens, en de lunch met het gezin zou een dienst met een prijs worden.

Dit boek stelt de omgekeerde richting voor: niet de logica van de markt uitbreiden naar de zorg, maar de logica van de zorg uitbreiden naar de hele economie. Dan zou zorgwerk niet worden erkend omdat het eindelijk wordt betaald, maar omdat er geen werk meer hoeft te worden betaald – en al het werk weer herkend wordt als wat de zorgbeweging altijd al heeft gezegd: zorg voor elkaar.

Het onvoorwaardelijk basisinkomen

Het onvoorwaardelijk basisinkomen is het voorstel dat het dichtst bij dit boek lijkt te liggen. Ieder mens zou regelmatig een vast geldbedrag moeten ontvangen, zonder voorwaarden en zonder tegenprestatie. In Duitsland heeft onder andere de oprichter van de drogisterijketen dm, Götz Werner, zich hiervoor ingezet – een ondernemer die, net als vele anderen, ervan overtuigd was dat mensen ook zonder bestaansdruk willen werken.

De voorstanders stellen dat het basisinkomen mensen van hun bestaansangst bevrijdt, ruimte creëert voor onderwijs, zorg en vrijwilligerswerk, en een groot aantal bureaucratische sociale uitkeringen zou kunnen vervangen. De proeven in Finland en Duitsland, die in hoofdstuk 10 worden beschreven, ondersteunen deze verwachtingen. De critici vragen zich af hoe het gefinancierd moet worden en vrezen dat onpopulaire taken blijven liggen.

Vanuit het perspectief van dit boek deelt het basisinkomen een belangrijk inzicht: dat het levensonderhoud niet gebonden hoeft te zijn aan betaald werk. Het blijft echter binnen de geldeconomie. Het basisinkomen moet via belastingen worden gefinancierd, en deze belastingen vloeien voort uit omzet, lonen en winsten. Het blijft dus afhankelijk van een groeiende economie. En omdat het meestal bescheiden is, blijft de prikkel bestaan om door extra betaald werk meer te verdienen en meer te consumeren. Het basisinkomen verzacht de gevolgen van de groeidwang, maar heft deze niet op.

De directe voorziening die in dit boek wordt beschreven, gaat daarom een stap verder. Het zorgt niet via geld, maar rechtstreeks voor het levensonderhoud. Toch kunnen de discussies en ervaringen rond het basisinkomen waardevol zijn, omdat ze laten zien hoe mensen zich gedragen als hun bestaan is veiliggesteld.

Andere stemmen

Enkele andere denkers hebben de overwegingen in dit boek beïnvloed.

De economisch historicus Karl Polanyi heeft in „The Great Transformation" (1944) aangetoond dat markten in de geschiedenis bijna altijd ingebed waren in de samenleving, religie en traditie. Pas in de 19e eeuw ontstond het idee van een samenleving die volledig op de markt is gericht – en dat leidde tot ernstige crises. De antropoloog Marcel Mauss heeft beschreven hoe geschenken relaties tot stand brengen die door geen enkele aankoop kunnen worden vervangen (Mauss, 1990). De feministische theoretica Silvia Federici heeft de onzichtbare zorgarbeid centraal gesteld (Federici, 2020). De Australische sociale wetenschapper Anitra Nelson heeft in „Beyond Money" een strategie ontworpen voor een economie zonder geld, die in veel opzichten aansluit bij dit boek (Nelson, 2022). En de Britse cyberneticus Stafford Beer droomde al in de jaren zeventig ervan om een volkseconomie te coördineren via informatienetwerken in plaats van via prijzen.

In het Duitstalige gebied is de afgelopen jaren een levendige literatuur ontstaan over een economie zonder geld en ruil. Friederike Habermann onderbouwt waarom een goed leven voor iedereen „vrij van ruillogica" moet zijn (Habermann, 2018). Eske Bockelmann onderzoekt hoe geld ons denken beïnvloedt (Bockelmann, 2020), Sabine Nuss hoe we geld 'maken' (Nuss, 2026). Lehner, Preissing en Gottfried schetsen een toekomst zonder geld (Lehner, Preissing & Gottfried, 2021), Scherf en Lucas ontwerpen eigen modellen (Scherf, 2016; Lucas, 2016), en Calvez vertelt in een roman over een wereld waarin geen geld meer bestaat (Calvez, 2021). Internationaal heeft Matthias Schmelzer samen met anderen een veelbesproken handleiding over de postgroeimaatschappij gepubliceerd (Schmelzer, Vansintjan, & Vetter, 2022). Oudere klassiekers zoals Erich Fromms „De angst voor de vrijheid" of Ernst Blochs „Schets van de sociale utopieën" herinneren ons eraan dat de vraag naar een menselijkere orde altijd ook een vraag is naar de moed tot vrijheid (Fromm, 1993; Bloch, 1990). En de gedragseconomie, bijvoorbeeld Dan Ariely, laat zien hoe weinig de mens overeenkomt met de puur berekenende homo oeconomicus (Ariely, 2009).

Zij hebben allemaal, ieder op zijn eigen manier, een vraag gesteld die in dit boek aan de orde komt: moet de economie zo georganiseerd zijn als ze vandaag de dag is? Het antwoord van dit boek luidt: nee. Maar hoe het anders kan, moeten we samen uitzoeken.

Literatuurlijst

Acosta, A. (2017). Ubuntu, Buen Vivir und die Suche nach Lebensalternativen [Ubuntu, Buen Vivir en de zoektocht naar alternatieve levenswijzen]. afrika süd, nummer 6/2017. https://www.afrika-sued.org/ausgaben/heft-6-2017/ubuntu-buen-vivir-und-die-suche-nach-lebensalternativen/

Anger, H., Brors, P. & Greive, M. (20 juni 2024). 1000 Firmen fordern ein neues Unternehmensmodell [1000 bedrijven eisen een nieuw ondernemingsmodel]. Handelsblatt. https://www.handelsblatt.com/politik/deutschland/verantwortungseigentum-1000-firmen-fordern-ein-neues-unternehmensmodell/100046100.html

Ariely, D. (2009). Predictably Irrational: The Hidden Forces That Shape Our Decisions (herziene en uitgebreide editie). New York: HarperCollins. (In het Nederlands: Waarom we altijd meer chocola kopen dan we van plan waren)

Bagnoli, M. & Lipman, B. L. (1989). Provision of Public Goods: Fully Implementing the Core through Private Contributions. The Review of Economic Studies, 56(4), 583–601.

Bijbel (2017). Die Bibel. Einheitsübersetzung [De Bijbel: Duitse eenheidsvertaling]. Freiburg: Herder.

Bloch, E. (1990). Freiheit und Ordnung. Abriß der Sozialutopien [Vrijheid en orde: schets van de sociale utopieën]. Leipzig: Reclam.

Bockelmann, E. (2020). Das Geld: Was es ist, das uns beherrscht [Het geld: wat het is dat ons beheerst]. Berlijn: Matthes & Seitz.

Boff, L. (2018). Traum von einer neuen Erde [Droom van een nieuwe aarde]. Wenen: LIT Verlag.

Bollen, Y. (2025). Regulitis, really? CAN Europe. https://caneurope.org/news/regulitis-really/

Bundeskriminalamt (2026). Polizeiliche Kriminalstatistik 2025 [Politiële criminaliteitsstatistiek 2025]. Wiesbaden: BKA. https://www.bka.de/DE/AktuelleInformationen/StatistikenLagebilder/PolizeilicheKriminalstatistik/PKS2025/Polizeiliche_Kriminalstatistik_2025/Polizeiliche_Kriminalstatistik_2025_node.html

Calvez, B. (2021). Saruj: Stell dir vor, es gibt kein Geld mehr [Saruj: stel je voor dat er geen geld meer is]. Bad Belzig: Meiga Verlag.

Cardenal, E. (1991). Das Evangelium der Bauern von Solentiname. Wuppertal: Peter Hammer Verlag. (Spaans origineel: El Evangelio en Solentiname)

Coase, R. H. (1937). The Nature of the Firm. Economica, 4(16), 386–405.

Creditreform (2025). SchuldnerAtlas Deutschland 2025 [Schuldenatlas Duitsland 2025]. Neuss: Verband der Vereine Creditreform. https://www.creditreform.de/aktuelles-wissen/schuldneratlas

Daly, H. E. (1991). Steady-State Economics (2e druk). Washington, DC: Island Press.

Destatis (2016). In Deutschland wird 35 % mehr Zeit für unbezahlte Arbeit aufgewendet als für bezahlte Erwerbsarbeit [In Duitsland wordt 35 % meer tijd besteed aan onbetaald werk dan aan betaald werk]. Persbericht nr. 137. Wiesbaden: Duits Federaal Bureau voor de Statistiek. https://www.destatis.de/DE/Presse/Pressemitteilungen/2016/04/PD16_137_812.html

Destatis (2024). Pflegebedürftige nach Versorgungsart, Geschlecht und Pflegegrade 2023 [Zorgbehoevenden naar soort zorg, geslacht en zorggraad, 2023]. Wiesbaden: Duits Federaal Bureau voor de Statistiek (stand 18 december 2024). https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Gesundheit/Pflege/Tabellen/pflegebeduerftige-pflegestufe.html

Dorlöchter-Sulser, S. (4 november 2022). Resiliente Landwirtschaft – Auf Kleinbauern und Vielfalt setzen! [Veerkrachtige landbouw: inzetten op kleine boeren en diversiteit!]. welt-sichten. https://www.welt-sichten.org/artikel/40767/auf-kleinbauern-und-vielfalt-setzen

Durkheim, É. & Fields, K. E. (1995/1912). The Elementary Forms of Religious Life. New York: Free Press. (Frans origineel: Les formes élémentaires de la vie religieuse, 1912)

DZIF – Duits Centrum voor Infectieonderzoek (17 oktober 2024). Wissenschaftler:innen schlagen Alarm wegen mangelnder Antibiotika [Wetenschappers luiden de noodklok over het tekort aan antibiotica]. Persbericht. https://www.dzif.de/de/wissenschaftlerinnen-schlagen-alarm-wegen-mangelnder-antibiotika

Eisenhower, D. D. (17 januari 1961). Farewell Address to the Nation [Afscheidsrede tot de natie]. Washington, DC.

Erhard, L. (1957). Wohlstand für alle [Welvaart voor iedereen]. Düsseldorf: Econ.

EU (2020). Verordening (EU) 2020/852 betreffende de totstandbrenging van een kader ter bevordering van duurzame beleggingen (EU-taxonomie). https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2020/852/oj

EU (2022). Richtlijn (EU) 2022/2464 wat betreft duurzaamheidsrapportering door ondernemingen (CSRD). https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=CELEX:32022L2464

Europese Commissie (2025). 2025 Report of the Network of SME Envoys to the Competitiveness Council [Verslag 2025 van het netwerk van mkb-gezanten aan de Raad Concurrentievermogen]. Brussel: Europese Commissie.

Fatheuer, T. (2011). Buen Vivir: Eine kurze Einführung in Lateinamerikas neue Konzepte zum guten Leben und zu den Rechten der Natur [Buen Vivir: een korte inleiding in de nieuwe Latijns-Amerikaanse concepten van het goede leven en de rechten van de natuur]. Berlijn: Heinrich-Böll-Stiftung. https://www.boell.de/sites/default/files/Endf_Buen_Vivir.pdf

Federici, S. (2020). Aufstand aus der Küche [Duitse uitgave van essays uit Revolution at Point Zero]. Münster: edition assemblage.

Fehr, E. & Gächter, S. (2002). Altruistic punishment in humans. Nature, 415, 137–140.

Felber, C. (2018). Gemeinwohl-Ökonomie [Economie van het algemeen welzijn]. München: Piper.

Fisher, M. (2013). Kapitalistischer Realismus ohne Alternative? Hamburg: VSA. (Engels origineel: Capitalist Realism: Is There No Alternative?, 2009)

Footprint – Global Footprint Network (2026). Country Overshoot Days [Overshootdagen per land]. https://overshoot.footprintnetwork.org/newsroom/country-overshoot-days/

Frey, B. S. & Jegen, R. (2001). Motivation Crowding Theory. Journal of Economic Surveys, 15(5), 589–611.

Fromm, E. (1993). Die Furcht vor der Freiheit. München: dtv. (Engels origineel: Escape from Freedom, 1941; in het Nederlands: De angst voor vrijheid)

Göpel, M. (2022). Wir können auch anders: Aufbruch in die Welt von morgen [Het kan ook anders: op weg naar de wereld van morgen]. Berlijn: Ullstein.

Graeber, D. (2019). Bullshit Jobs (Duitse uitgave). Stuttgart: Klett-Cotta. (Engels origineel: Bullshit Jobs: A Theory, 2018)

Habermann, F. (2018). Ausgetauscht! Warum gutes Leben für alle tauschlogikfrei sein muss [Uitgeruild! Waarom een goed leven voor iedereen vrij moet zijn van ruillogica]. Roßdorf: Ulrike Helmer Verlag.

Hardin, G. (1968). The Tragedy of the Commons. Science, 162(3859), 1243–1248.

Hayek, F. A. von (1945). The Use of Knowledge in Society. American Economic Review, 35(4), 519–530.

Hayek, F. A. von (1968). Der Wettbewerb als Entdeckungsverfahren [Concurrentie als ontdekkingsprocedure]. Kieler Vorträge, nieuwe reeks 56. Kiel: Institut für Weltwirtschaft.

Helfrich, S. & Bollier, D. (2019). Frei, fair und lebendig – Die Macht der Commons. Bielefeld: transcript. (Engelse uitgave: Free, Fair, and Alive: The Insurgent Power of the Commons, 2019)

Hickel, J. (2023). Weniger ist mehr. München: oekom. (Engels origineel: Less is More: How Degrowth Will Save the World, 2020; in het Nederlands: Minder is meer)

ILO – Internationale Arbeidsorganisatie (2018). Care Work and Care Jobs for the Future of Decent Work. Genève: ILO.

Internationaal Monetair Fonds (2026). World Economic Outlook Database. https://data.imf.org

ITU – Internationale Telecommunicatie-Unie (2026). Facts and Figures 2025. Genève: ITU. https://www.itu.int/itu-d/reports/statistics/2025/10/15/ff25-internet-use/

Jackson, T. (2017). Wohlstand ohne Wachstum – das Update. München: oekom. (Engels origineel: Prosperity without Growth, 2e druk, 2017; in het Nederlands: Welvaart zonder groei)

Jumper, J., et al. (2021). Highly accurate protein structure prediction with AlphaFold. Nature, 596, 583–589.

Kallis, G. (2018). Degrowth. Newcastle upon Tyne: Agenda Publishing.

Kearney / Energy Institute (2025). Statistical Review of World Energy 2025. Londen: Energy Institute.

Kela (2020). The Basic Income Experiment 2017–2018 in Finland: Final Results [Het Finse basisinkomenexperiment 2017–2018: eindresultaten]. Helsinki: Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid.

Keynes, J. M. (1930). Economic Possibilities for our Grandchildren. In: Essays in Persuasion. New York: W. W. Norton.

KfW (2026). KfW-Kommunalpanel 2026 [KfW-gemeentepanel 2026]. Frankfurt am Main: KfW Research. https://www.kfw.de/Über-die-KfW/KfW-Research/KfW-Kommunalpanel.html

Khatib, F., et al. (2011). Crystal structure of a monomeric retroviral protease solved by protein folding game players. Nature Structural & Molecular Biology, 18(10), 1175–1177.

Kuran, T. (1991). Now out of Never: The Element of Surprise in the East European Revolution of 1989. World Politics, 44(1), 7–48. https://www.cambridge.org/core/journals/world-politics/article/abs/now-out-of-never-the-element-of-surprise-in-the-east-european-revolution-of-1989/B947420222BF565D0B2D93099E704BF2

Latouche, S. (2015). Es reicht! Abrechnung mit dem Wachstumswahn [Het is genoeg! Afrekening met de groeiwaan]. München: oekom.

Lehner, H., Preissing, S. & Gottfried, S. (2021). In Zukunft ohne Geld [In de toekomst zonder geld]. Wenen: Mandelbaum.

Lieferkettengesetz [Duitse wet op de zorgvuldigheidsplicht in toeleveringsketens] (2023). Gesetz über die unternehmerischen Sorgfaltspflichten in Lieferketten. https://www.gesetze-im-internet.de/lksg/

Locke, J. (2008). Zwei Abhandlungen über die Regierung. Frankfurt am Main: Suhrkamp. (Engels origineel: Two Treatises of Government, 1689; in het Nederlands: Over het staatsbestuur)

Lucas, P. (2016). Utopia ist machbar [Utopia is haalbaar]. Hohenwarsleben: Westarp.

Marx, K. & Engels, F. (1875). Kritik des Gothaer Programms [Kritiek op het programma van Gotha]. Marx-Engels-Werke, deel 19. Berlijn: Dietz.

Mauss, M. (1990). Die Gabe. Frankfurt am Main: Suhrkamp. (Frans origineel: Essai sur le don, 1925; in het Nederlands: De gift)

Meadows, D. H., Meadows, D. L. & Behrens, W. W. (1972). The Limits to Growth. New York: Universe Books. (In het Nederlands: De grenzen aan de groei)

Mill, J. S. (1848). Principles of Political Economy. Londen: John W. Parker. (Boek IV, hoofdstuk 6: Of the Stationary State)

Millward-Hopkins, J., Steinberger, J. K., Rao, N. D., & Oswald, Y. (2020). Providing decent living with minimum energy: A global scenario. Global Environmental Change, 65, 102168. https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2020.102168

Mises, L. von (1920). Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen [De economische calculatie in het socialistische gemenebest]. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 47, 86–121.

More, T. (1516). Utopia.

Nash, J. F. (1950). Equilibrium Points in n-Person Games. Proceedings of the National Academy of Sciences, 36(1), 48–49.

Nelson, A. (2022). Beyond Money: A Postcapitalist Strategy. Londen: Pluto Press.

NOAA Global Monitoring Laboratory (2026). Trends in Atmospheric Carbon Dioxide (Mauna Loa). https://gml.noaa.gov/ccgg/trends/

Nuss, S. (2026). Tausch und Täuschung – Wie wir Geld machen [Ruil en misleiding: hoe wij geld maken]. Augsburg: Maro Verlag.

Ostrom, E. (1990). Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action. Cambridge: Cambridge University Press.

Paech, N. (2025). Befreiung vom Überfluss – das Update [Bevrijding van de overvloed: de update]. München: oekom.

Pilotprojekt Grundeinkommen [Proefproject basisinkomen] (2025). Ergebnisse der Langzeitstudie [Resultaten van het langetermijnonderzoek]. Berlijn: Mein Grundeinkommen e.V. en DIW Berlin. https://www.pilotprojekt-grundeinkommen.de

Polanyi, K. (1944). The Great Transformation. New York: Farrar & Rinehart. (In het Nederlands: De grote transformatie)

Praetorius, I. (2023). Um-Care: Wie Sorgearbeit die Wirtschaft revolutioniert [Um-Care: hoe zorgwerk de economie revolutioneert]. Ostfildern: Patmos.

Raworth, K. (2018). Die Donut-Ökonomie. München: Hanser. (Engels origineel: Doughnut Economics, 2017; in het Nederlands: Donuteconomie)

Rudolf, C., Reiche, U. & Knobloch, U. (2023). #CloseEconDataGap: Den politischen und ökonomischen Blindflug durch die Erfassung der unbezahlten Arbeit überwinden [De politieke en economische blinde vlucht beëindigen door onbetaald werk te registreren]. In U. Meier-Gräwe & I. Praetorius (red.), Wirtschaft neu ausrichten [De economie een nieuwe koers geven] (pp. 207–214). Opladen: Barbara Budrich.

Ryan, R. M. & Deci, E. L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. American Psychologist, 55(1), 68–78.

Sabautzki, W. (2025). Weltungleichheitsbericht 2026: Die Schere zwischen Arm und Reich vergrößert sich [Wereldongelijkheidsrapport 2026: de kloof tussen arm en rijk wordt groter]. isw München. https://www.isw-muenchen.de/online-publikationen/texte-artikel/5390-weltungleichheitsbericht-2026-die-schere-zwischen-arm-und-reich-vergroessert-sich

Samek, W., Montavon, G., Vedaldi, A., Hansen, L. K. & Müller, K.-R. (2019). Explainable AI: Interpreting, Explaining and Visualizing Deep Learning. Cham: Springer.

Scherf, E. (2016). Anders denken: Eine Welt ohne Geld [Anders denken: een wereld zonder geld]. Norderstedt: BoD – Books on Demand.

Schmelzer, M., Vansintjan, A. & Vetter, A. (2022). The Future Is Degrowth: A Guide to a World beyond Capitalism. Londen, New York: Verso.

Smith, A. (1759). The Theory of Moral Sentiments. Londen: A. Millar. (In het Nederlands: Theorie van de morele gevoelens)

Smith, A. (2023). An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations (eerste uitgave 1776). Weinheim: Wiley. (In het Nederlands: De rijkdom der naties)

Statista (22 oktober 2020). Die Klopapier-Hamster sind wieder unterwegs [De wc-papierhamsteraars zijn weer op pad] (M. Brandt). https://de.statista.com/infografik/23261/veraenderung-des-toilettenpapier-absatzes-im-deutschen-einzelhandel/

Sutterlütti, S. & Meretz, S. (2018). Kapitalismus aufheben [Het kapitalisme opheffen: een uitnodiging om utopie en transformatie opnieuw te denken]. Hamburg: VSA.

UNCTAD (2024). A World of Debt 2024: A Growing Burden to Global Prosperity [Een wereld vol schulden 2024]. Genève: Verenigde Naties.

Veblen, T. (1899). The Theory of the Leisure Class. New York: Macmillan.

Winker, G. (2015). Care Revolution: Schritte in eine solidarische Gesellschaft [Care Revolution: stappen naar een solidaire samenleving]. Bielefeld: transcript.

World Inequality Report (2026). World Inequality Report 2026. World Inequality Lab. https://wir2026.wid.world/

Yudkin, D. & Prosser, A. (2022). Prosocial correlates of transformative experiences at secular multi-day mass gatherings. Nature Communications, 13, 2600.

De auteur

Eberhard Licht werd in 1955 geboren in Meiningen in Thüringen en groeide op in de DDR. Hij studeerde bouwmaterialentechniek, werkte aanvankelijk bij een onderzoeksinstituut in de bouwsector en behaalde later een masterdiploma in water- en milieuwetenschappen.

Hij had moeite met het socialistische systeem. In de zomer van 1989 nam hij actief deel aan de vreedzame revolutie. Wat hij uit de DDR meenam, was niet de ideologie, maar de kennis van praktische solidariteit tussen mensen – een ervaring die hem tot op de dag van vandaag de zekerheid geeft dat een coöperatieve samenleving mogelijk is.

Na de val van de Muur leerde hij hoe je marktaandeel kunt veroveren. Hij zette in Weimar een filiaal op van een Zuid-Duits chemisch-ecologisch instituut en richtte later in Berlijn een eigen geaccrediteerd testinstituut op voor industriële emissiemetingen. Met een octrooiaanvraag probeerde hij bovendien het goederenvervoer met behulp van gegevens uit het tolsysteem naar het spoor te verplaatsen.

In 2010 nam hij een ingrijpende beslissing: hij verkocht zijn bedrijven en wijdde zich aan de zorg voor zijn twee jongste kinderen. Daarbij ontdekte hij hoe bevredigend onbetaald zorgwerk kan zijn. Jarenlang zette hij zich als vrijwilliger in voor een opvangcentrum voor daklozen in Utrecht, verdiepte hij zich in vraagstukken rond sociale ongelijkheid en was hij actief in de klimaatbeweging.

Hij kent de grenzen van de planeconomie uit eigen ervaring en de dwang van de markt uit zijn eigen ondernemerspraktijk. Deze ervaringen met twee economische stelsels, als ingenieur, als ondernemer en in de zorg, bepalen de visie van dit boek.

Eberhard Licht is getrouwd met een Spaanse vrouw, heeft vier kinderen en woont in Berlijn.